

Rostkowski, Zbigniew

**Dobra starowiejskie w latach rządów
Sergiusza i Marii z hr. Jezierskich książąt
Golicynów (1839-1878)**

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 12, 2006, s. 72-99

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZBIGNIEW ROSTKOWSKI
Drohiczyn

Dobra starowiejskie w latach rządów Sergiusza i Marii z hr. Jezierskich książąt Golicynów (1839-1878)

WSTĘP

Od szesnastego wieku dobra starowiejskie zajmowały szczególne miejsce w społeczno-gospodarczym krajobrazie zachodniego Podlasia. Do początków XX wieku ich właścicielami były kolejno następujące rody: Węgrowskich, Kostewiczów h. Leliwa (1506-1536)¹, Radziwiłłów h. Trąby (1536-1542)², Kisków h. Dąbrowa (1542-1593)³, Radziwiłłów (1593-1664), Krasińskich h. Ślepowron (1664-1762)⁴, Świdzińskich h. Półkozic (1762-1803)⁵, Ossolińskich h. Topór (1803-1839)⁶, Golicynów h. Golicyn (1839-1878)⁷ i ponownie Krasińskich h. Ślepowron (1878 -1903)⁸.

W drugiej połowie dziewiętnastego wieku dobra te stanowiły jeden z największych i najbardziej uprzemysłowionych kompleksów ziemskich na Podlasiu. Stało się tak między innymi dzięki zaangażowaniu ówczesnych właścicieli, którymi od 1839 r. byli książę Sergiusz Golicyn (1803-1868) i jego małżonka Maria z hr. Jezierskich Golicyn (1819-1882).

Niniejszy artykuł prezentuje kolejny wątek tematyczny związany z rezydencją magnacką w Starej Wsi k. Węgrowa, o której pisałem w zeszycie 8-9 „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”⁹. Tym razem spróbujemy dokonać prezentacji stanu dóbr starowiejskich w latach rządów książąt Golicynów (1839-1878). Aby uniknąć wszelkich dwuznaczności, wynikających między innymi z terminologii, należy zauważyć, że pojęcie „dobra” może być rozumiane w podwójnym znaczeniu: jako *środki, wartości potrzebne dla rozwoju człowieka*, lub jako *majątek ziemski*, zwany dawniej – *dobra ziemskie (terrestria)*¹⁰. W poniższym opracowaniu zostaną ukazane dobra starowiejskie w znaczeniu drugim. Na podstawie dostępnych materiałów omówimy: sposób ich nabycia (1), skład i wielkość (2), folwarki dworskie (3), gospodarkę rolną (4), gospodarkę leśną (5), zmiany stanu posiadania (6) oraz sprzedaż kolejnemu właścicielowi (7).

1. NABYCIE DÓBR STAROWIEJSKICH PRZEZ KSIĄŻĄT GOLICYNÓW

Okres poprzedzający bezpośrednio nabycie dóbr starowiejskich przez książąt Golicynów nie sprzyjał rozwojowi tego majątku, ponieważ w latach 1834-1839

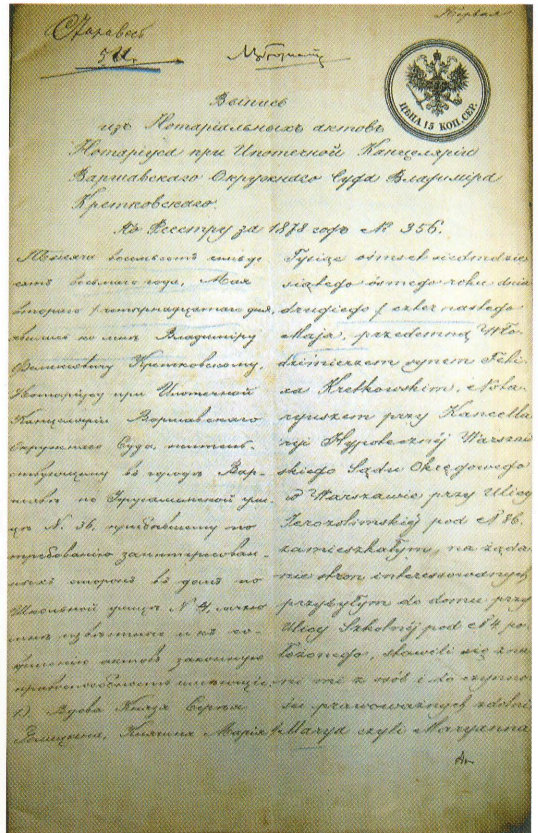
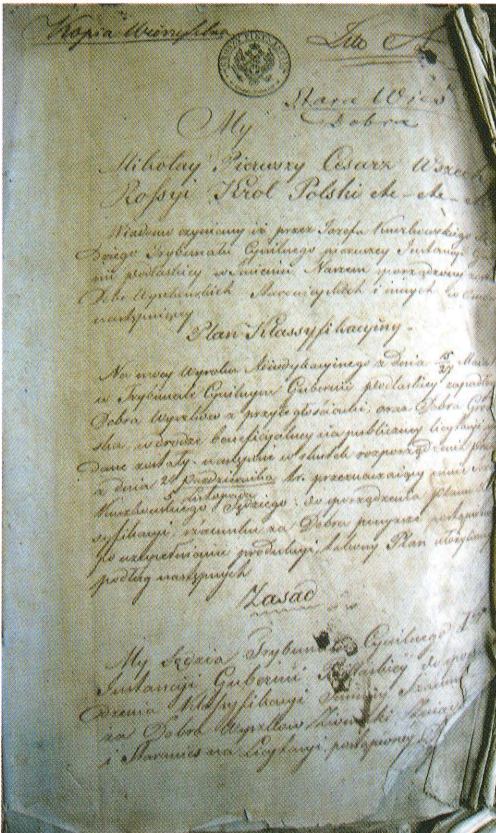
trwało ustalanie spadkobierców po ostatnim właścicielu – Józefie Kajetanie hr. Ossolińskim (ok. 1758-1834), staroście sandomierskim (1774), kasztelanie podlaskim (1790-1795) i senatorze Królestwa Polskiego (1822-1824).

Po śmierci wspomnianego dziedzica, która nastąpiła w Wyszkwowie 15 kwietnia 1834 r.¹¹, cały jego majątek, czyli między innymi: Rejowiec k. Chełma, Czerniaków k. Warszawy, Rudka k. Brańska, dobra wyszkowskie: klucza wyszkowskiego, folwarku Jarnice, klucza węgrowskiego i starowiejskiego przeszły na własność jego syna Wiktora Maksymiliana Józefa (1790-1860)¹², córki Konstancji Marianny Apolonii (1786-1868)¹³, jej męża Tomasza Andrzeja Łubieńskiego (1784-1870)¹⁴, wielu krewnych¹⁵, wierzycieli¹⁶, banków, a także na rzecz skarbu Królestwa Polskiego¹⁷.

Pośród powyższych majątności dobra wyszkowskie i starowiejskie zostały wystawione na publicznej licytacji, która odbyła się 16 maja 1839 r., w Trybunale Cywilnym Guberni Podlaskiej w Siedlcach. Tego też dnia ustalono, iż na dobrach starowiejskich ciąży dług w wysokości 153 944 zł i 18 groszy, który należy spłacić na rzecz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. W tej sytuacji, po uwzględnieniu listów zastawnych złożonych w Banku Polskim, w czasie licytacji wyceniono wartość majątku starowiejskiego na kwotę 575 060 ówczesnych złotych polskich¹⁸.

1. Akt kupna dóbr starowiejskich przez Jana hr. Jezierskiego.
Purchase deed of the Stara Wieś estates by Count Jan Jezierski.

2. Akt sprzedaży dóbr starowiejskich przez księżną Marię Golicyn Sales deed of the Stara Wieś estates by Countess Maria Golicyn.

Dobra te w dniu 10 sierpnia 1839 r. nabył Jan Nepomucen hr. Jezierski (1786-1858), dziedzic dóbr Garbowa w powiecie lubartowskim guberni lubelskiej – w posagu dla swojej córki Marii, będącej wówczas małżonką księcia Golicyna¹⁹. Zakupu dóbr dokonał w imieniu książąt Golicynów na mocy pełnomocnictwa urzędowego, które zostało mu wydane 27 maja 1839 r. W związku z powyższą transakcją w dniu 10 sierpnia 1839 r. hrabia zaciągnął pożyczkę w wysokości 66 100 złotych w listach zastawnych od Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Tego samego dnia księżna Maria Golicyn zaciągnęła pożyczkę na sumę 41 800 złotych²⁰.

W dniu licytacji majątku starowiejskiego Jan hr. Jezierski zapłacił kwotę w wysokości 378 319 zł 5 gr, reszta zaś (196 740 zł 25 gr) miała być uiszczona w Banku Polskim, bądź też pozostawiona na hipotecę²¹. Część powyższej należności, na mocy wyroku Trybunału Cywilnego w Siedlcach z dnia 26 stycznia oraz 5 marca 1840 r., księżna Maria miała zapłacić: 75 716 zł pol. – córce poprzedniego właściciela, Konstancji z Ossolińskich hr. Łubieńskiej, 50 000 zł pol. – jej szwagrowi, ks. biskupowi Tadeuszowi hr. Łubieńskiemu (1794-1861)²² oraz 9 079 zł pol. Skarbowi Królestwa Polskiego²³.

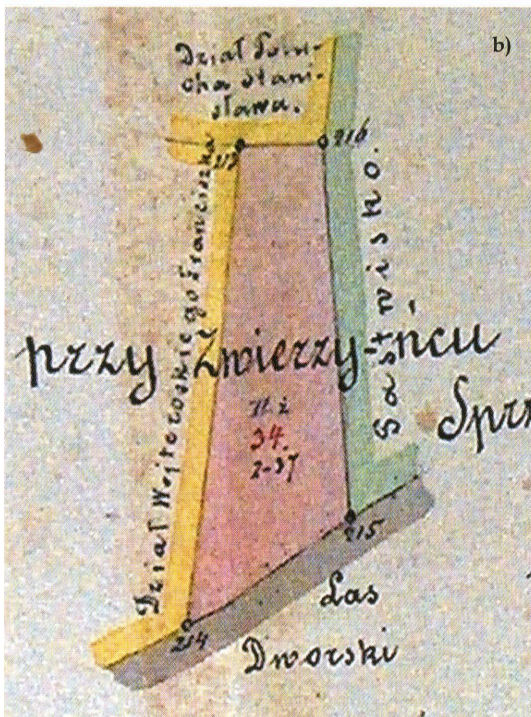
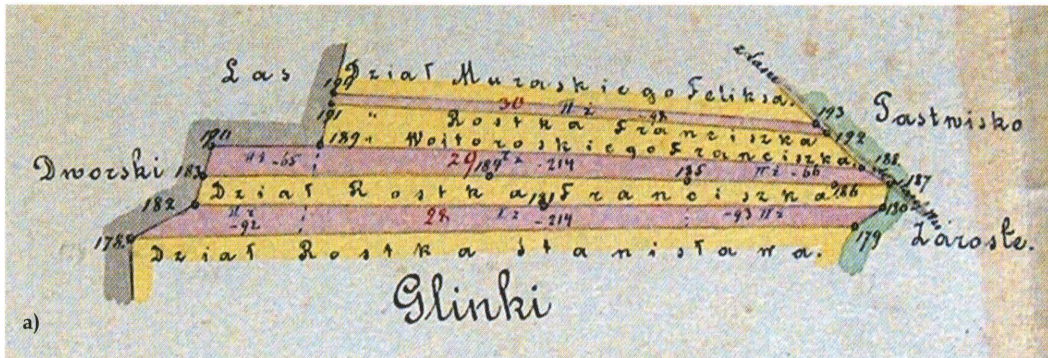
Tak więc książę Sergiusz Golicyn wszedł w posiadanie dóbr starowiejskich poprzez zawarcie wcześniej związku małżeńskiego z Marią Ewą z hrabiów Jezierskich, które miało miejsce 30 października 1836 r. w kościele parafialnym w Garbowie, w powiecie lubartowskim, w guberni lubelskiej²⁴. Ponieważ wspomniana majątność wchodziła wcześniej w skład dóbr wyszkowskich (*Księga Wieczysta*, Nr 8), hrabia Jan Jezierski w dniu przepisania dóbr starowiejskich założył dla nich oddzielną Księgę Hipoteczną w Kancelarii Ziemiańskiej Guberni Siedleckiej. Przepisania tytułu własności na rzecz książąt Golicynów w Księdze Wieczystej dokonał pisarz Marcin Mleczo, pracujący w Kancelarii Ziemiańskiej Guberni Podlaskiej²⁵.

2. SKŁAD I WIELKOŚĆ DÓBR STAROWIEJSKICH

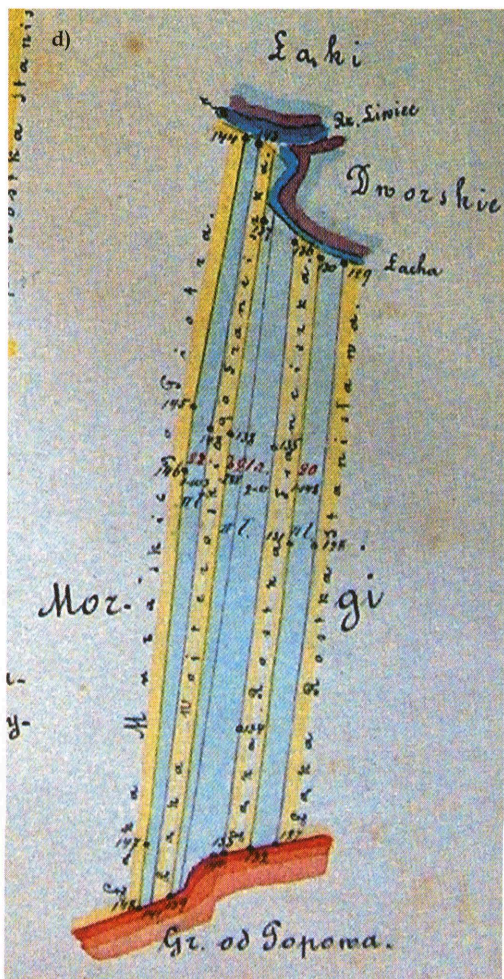
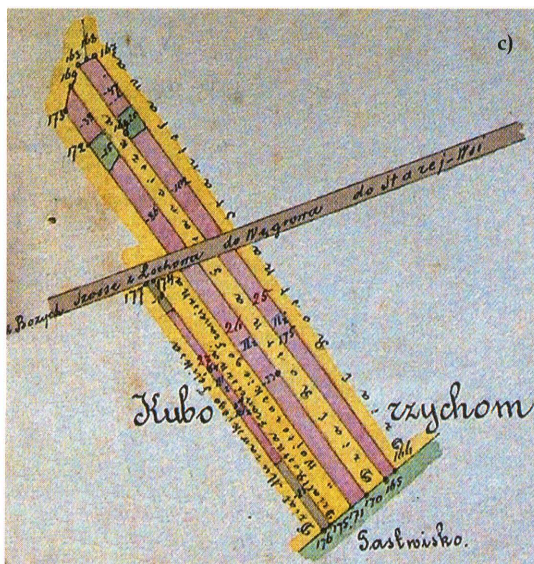
Dobra starowiejskie nabyte w 1839 r. przez księcia Sergiusza Golicyna i jego małżonkę Marię obejmowały następujące wsie: Starą Wieś, Tończę z folwarkiem, Borzychy (wieś *zarobna*), Majdan (wieś *czynszowa*), Ludwinów z folwarkiem i Zuzulkę (wieś *zarobna*) z przyległościami²⁶.

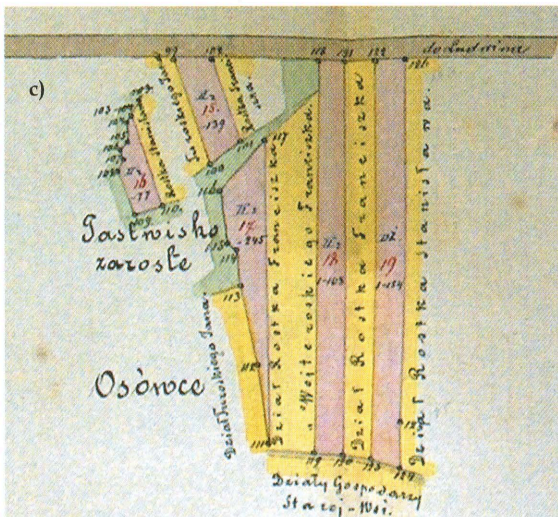
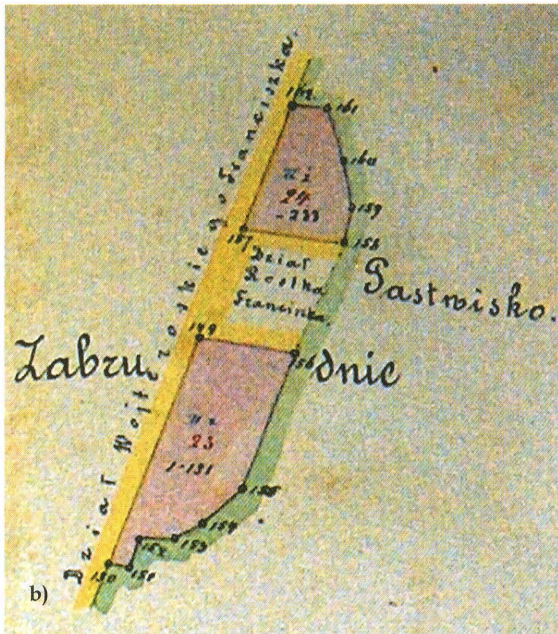
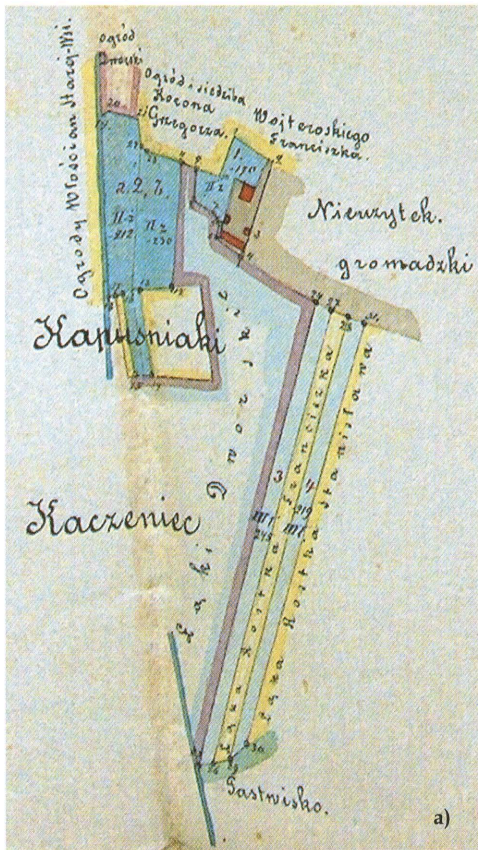
Nowi właściciele przybyli do Starej Wsi przypuszczalnie pod koniec 1839 r.²⁷ Książę Sergiusz bardzo polubił Starą Wieś i swoją nową rezydencję. Jak zauważają krewni i znajomi, cały czas mieszkał w majątku posagowym żony i – aż trudno uwierzyć – niechętnie jeździł do Rosji²⁸. Zapewne za pieniądze otrzymane z tytułu spłaty po rodzinnych dobrach, które pozostawił w Zubriłowce, w powiecie bałaszowskim, w guberni saratowskiej, przystąpił do uprzemysłowienia własnego majątku. W tym celu wystawił między innymi hutę szkła w środku borów starowiejskich, w pobliżu osady Majdan. To z kolei spowodowało, że w latach 1840-1848 powstały tutaj cztery nowe kolonie i osady, które w 1842 r. otrzymały oficjalne nazwy: Golicynów, Huta Golicynów, Grygrów (czasem: *Grzegorzewo*) i Żulin²⁹.

W dniu 4 marca 1844 r. na zamku starowiejskim oficjalnie została zarejestrowana kolonia Golicynów (*Gollicynów*). Osadnicy zobowiązali się do wykarczowania lasów w ciągu czterech lat i pobudowania zabudowań w linii prostej – według planów dworu. Tego też dnia następujące osoby otrzymały od książąt Golicynów po

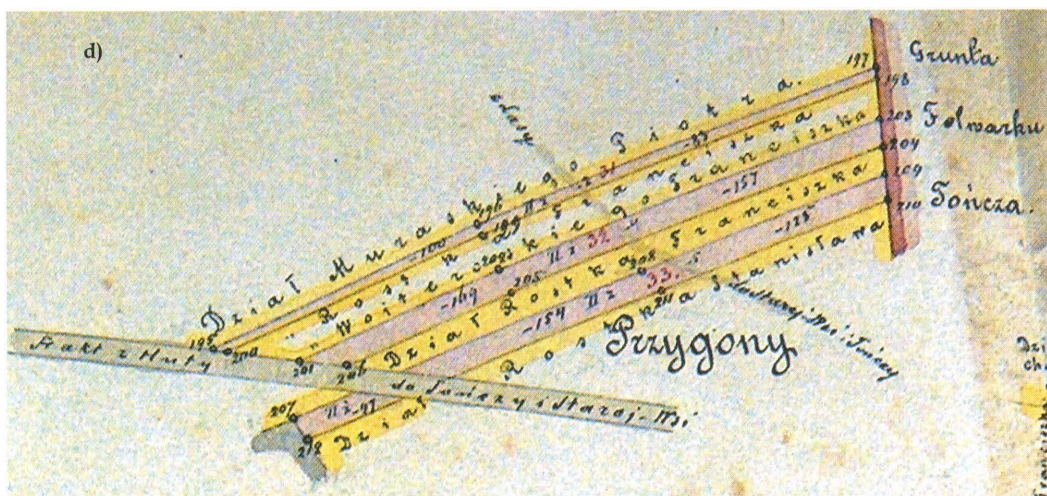

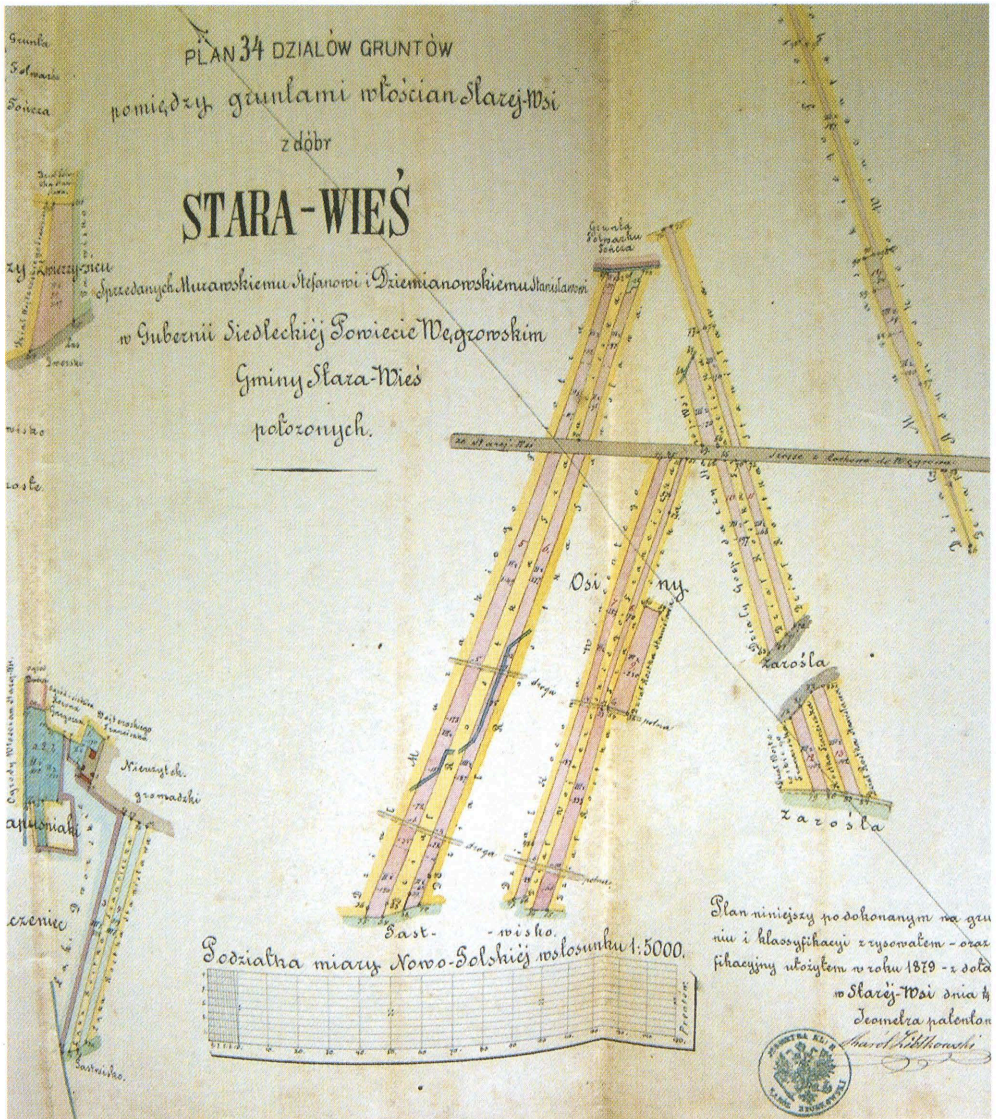
- 3-6. Działy gruntów:
- a) Glinki
 - b) Przy Zwierzyńcu
 - c) Kuborzychom
 - d) Morgi
- Lots:
- a) Glinki
 - b) Przy Zwierzyńcu
 - c) Kuborzychom
 - d) Morgi

- 7-10. Działy gruntów:
- a) Kapuśniak Kaczeniec
 - b) Zabrudnie
 - c) Osówce
 - d) Przygony
- Lots:
- a) Kapuśniak Kaczeniec
 - b) Zabrudnie
 - c) Osówce
 - d) Przygony

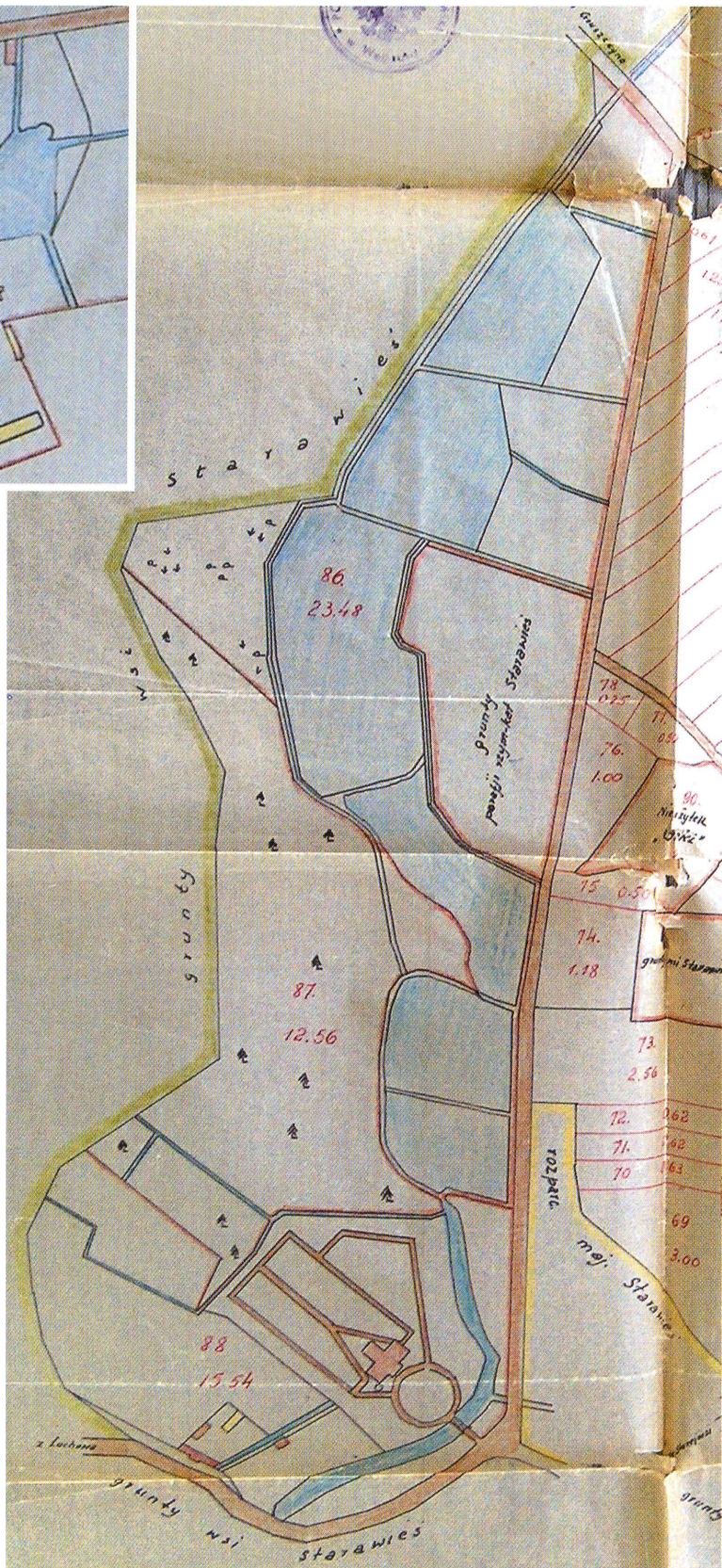
11. Fragment 34 działów gruntów pomiędzy włościanami a dobrami starowiejskimi.
 Fragment of 34 lots divided among the peasants and the Stara Wieś estates.

jednej włóce gruntów na wieczystą dzierżawę: Edward Koenig (włoka Nr 1), Wojciech Frank (Nr 2), Antoni Hannel (Nr 6), Alojzy Lau (Nr 7), Franciszek Szczypiorski (Nr 8), Johan Wolmen/Fehlner (Nr 9), Jan Kintop (Nr 10), Louis Martini (Nr 20). Dwaj pierwsi z tej listy nabyli tę ziemię już 23 kwietnia 1841 r.³⁰

Rok później 18 grudnia 1845 r. nastąpiło oficjalne zarejestrowanie nowej kolonii Żulin. W tym dniu do pałacu starowiejskiego przybyło 63 kolonistów, aby przed rejentem Antonim Przewoskim zawrzeć stosowną umowę z Marią i Sergiuszem Golicynami. Część z nich pragnęła zawrzeć umowę o dzierżawę już w grudniu 1840 r., ale nie weszła ona w życie, ponieważ były rejent powiatu węgrowskiego

12. Plan gorzelnii
w Starej Wsi.
Plan of a distillery
in Stara Wieś.

13. Plan założenia
pałacowo-ogrodowego
w Starej Wsi.
Plan of the palace-
garden premise
in Stara Wieś.

14. Plan gruntów Hutty Galicyńców.
 Plan of the land of the Galicyńców Ironworks.

(Żaboklicki) zapomniał podpisać jej oryginał. Osadnicy otrzymali na wieczystą dzierżawę czterdzieści włók ziemi, a każdy z nich z osobna po 15 pomiarów gruntu (pomiar po 200 prętów kwadratowych miary nowopolskiej) na założenie własnego gospodarstwa³¹. W zamian za to zobowiązali się do zakończenia budowy zabudowań gospodarskich, a także do ubezpieczenia nieruchomości w Towarzystwie Ogniwym.

Rozbudowa zakładu i rozwój osadnictwa sprawiły, że w 1846 r. majątek ksiąząt Galicyńców był zaliczany do największych kompleksów ziemskich w powiecie węgrowskim i szacowany na 86 259 rubli srebrnych³². Jego szczegółowy

6 916 mórg i 36 prętów. Jeśli chodzi o ich szczegółową prezentację, to wyglądała ona następująco: ogrody – warzywne (57 mórg i 120 prętów) i owocowe (5 mórg i 199 prętów); ziemia orna (1 395 mórg i 29 prętów) i pola w lasach (2 morgi i 276 prętów); łąki – polne (91 mórg i 251 prętów), oddzielne (281 mórg i 164 pręty) i łąki w lasach (71 mórg i 230 prętów); pastewniki (680 mórg i 12 prętów); lasy przyległe (3 946 mórg i 151 prętów), miejsca niewykarczowane (200 prętów), zarośla (60 mórg i 44 pręty), bagna (108 mórg i 393 pręty), stawy i strumyki (54 morgi i 29 prętów), nieużytki (30 mórg i 193 pręty), drogi, granice i rowy (103 morgi i 52 pręty), teren pod zabudowaniami (26 mórg i 361 prętów).

W użytku kolonistów i włościan znajdował się obszar o powierzchni 5 463 mórg i 44 prętów, który obejmował następujące arealy: ogrody – warzywne (128 mórg i 198 prętów) i owocowe (56 prętów), ziemia orna (4 038 mórg i 36 prętów), łąki – polne (92 morgi i 23 pręty) i oddzielne (598 mórg i 111 prętów), pastewniki (341 mórg i 239 prętów), lasy przyległe (10 mórg i 51 prętów), miejsca niewykarczowane (5 mórg i 36 prętów), zarośla (27 mórg i 106 prętów), bagna (15 mórg i 80 prętów), stawy i strumyki (33 morgi i 106 prętów), nieużytki (15 mórg i 219 prętów), drogi, rowy i granice (94 morgi i 235 prętów) i teren pod zabudowaniami (39 mórg i 48 prętów).

Wykaz ziemi będącej w posiadaniu kolonistów ilustruje tabela sporządzona na podstawie *Rejestru Pomiarowego* z 1853 r.³⁴

Lp.	Nazwa miejscowości	Charakter mieszkańców	Obszar ziemi	
			Morgi	Pręty
1.	Golicynów	Koloniści	105	13
2.	Żulin	Koloniści	835	193
3.	Grygrów I i II	Koloniści	716	226
4.	Kalaty	Koloniści	123	181
5.	Majdan Stary	Koloniści	318	252
6.	Syberia	Koloniści	36	9

Wsie zamieszkałe przez kolonistów (oprócz *Syberii*) wymienia również wpis do Wydziału Hipotecznego Trybunału Cywilnego Guberni Lubelskiej w Siedlcach z 10 września 1866 r., gdzie zostały wymienione następujące kolonie: Żulin (64 osady; 835 mórg i 193 pręty), Kalaty (6 osad; 63 morgi i 88 prętów), Grygrów (65 osad; 752 morgi i 201 prętów), Golicynów z przyległościami (9 osad; 184 morgi i 164 pręty), Majdan Starowiejski (649 mórg i 148 prętów)³⁵. Kiedy jednak zestawimy te dane z *Rejestrem Pomiarowym*, dostrzeżemy pewne różnice. Przymuszczać należy, że odzwierciedlają one zmiany, jakie zaszły po uwłaszczeniu, które w dobrach starowiejskich odbyło się w dniach 20-21 lipca (1-2 sierpnia) 1866 r. Ten wniosek potwierdzają dane z *Tabel Likwidacyjnych*, które są zgodne z wpisem do ksiąg hipotecznych.

Wykaz ziemi będącej w posiadaniu włościan ilustruje tabela sporządzona na podstawie *Rejestru Pomiarowego* z 1853 r.³⁶.

Lp.	Nazwa miejscowości	Charakter mieszkańców	Obszar ziemi	
			Morgi	Pręty
1.	Stara Wieś	Włościanie	860	65
2.	Tończa	Włościanie	933	24
3.	Zuzułka	Włościanie	528	123
4.	Ludwinów	Włościanie	116	55
5.	Borzychy	Włościanie	899	36

Ponieważ dobra starowiejskie zajmowały duże obszary, dlatego też poszczególne obszary ziemskie otrzymywały własne nazwy, które były często przekazywane z pokolenia na pokolenie. I tak, wśród pól, łąk i stawów uprawianych przez włościan zamieszkałych w Zuzułce możemy wymienić przykładowo następujące: *Stawek, Bagno, Kąty, Parski, Nowina, Krzywoce, Powłóczki*, pole: *Zaparskami, za Powłóczkami*, pod *Dębowcem*, w *Kaśpinach, Katawiec, Ławki, Olszyna, pod Kiścią, Łęg pod Basiubowizną*³⁷.

Włościanie zamieszkałi w Borzychach uprawiali ziemię, które nosiły między innymi nazwy: *Trzcina, Borzyczyna, Błonia, Międzybark, Średnie Pole, Kąty, Borek, Za Olszynkami, Puchty, Grądk, Zarudzie, Przysięznica*.

W 1873 r. dobra starowiejskie – jak podaje *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*³⁸ – obejmowały następujące wsie: Stara Wieś (47 osad; 649 mórg), Tończa (82 osady; 874 morgi), Borzychy (59 osad; 829 mórg), Majdan (38 osad; 327 mórg), Ludwinów (12 osad; 122 morgi)³⁹. Zuzułka (28 domów, 39 osad; 545 mórg)⁴⁰, Kalaty (6 osad; 63 morgi), Grygrów (84 osady; 753 morgi), Golicynów (28 osad; 185 mórg)⁴¹.

Można więc stwierdzić, że pod koniec rządów książąt Golicynów majątek starowiejski należał nadal do największych własności ziemskich w powiecie węgrowskim⁴².

3. FOLWARKI DWORSKIE

Dobra nabyte przez książąt Golicynów obejmowały następujące wsie: Stara Wieś, Tończę z folwarkiem, Borzychy (wieś *zarobna*), Majdan (wieś *czynszowa*), Ludwinów z folwarkiem i Zuzułka (wieś *zarobna*) z przyległościami. Folwarki dworskie – według zapisów hipotecznych – znajdowały się jedynie w Tończy i Ludwinowie⁴³.

Większość dokumentów i opracowań mówi jednak o trzech folwarkach, które w 2 połowie XIX wieku istniały w dobrach starowiejskich⁴⁴. Można przypuszczać, że to zamieszanie zostało spowodowane tym, że w Starej Wsi znajdowa-

ła się siedziba folwarków: starowiejskiego i tończewskiego, które mogły być nieraz utożsamiane ze sobą. Jednak dokładna lektura *Rejestru Pomiarowego Dóbr Starowiejskich położonych w Guberni Lubelskiej*, sporządzonego w 1853 r. i potwierdzonego w 1866 r., wskazuje wyraźnie, że w Starej Wsi istniał oddzielny folwark⁴⁵. Co więcej, z powyższego źródła możemy dowiedzieć się, iż jego powierzchnia wynosiła wówczas 339 mórg i 151 przętów. Na ten stan składały się: ogrody warzywne (6 mórg i 91 przętów) i owocowe (5 mórg i 199 przętów), ziemia orna (8 mórg i 163 przęty), łąki polne (1 morga i 90 przętów) i oddzielne (20 mórg i 270 przętów), pastwiska (340 mórg i 209 przętów), lasy przyległe (5 mórg i 85 przętów), bagna (3 morgi i 79 przętów), stawy i strumyki (18 mórg i 87 przętów), nieużytki (18 mórg i 193 przęty), drogi i rowy (4 morgi i 240 przętów) oraz teren pod zabudową stałą (5 mórg i 245 przętów).

Jeśli chodzi o szczegółowe nazwy, to na podstawie tego dokumentu możemy powiedzieć, że w skład folwarku starowiejskiego wchodziły następujące tereny: przy pałacu, przy moście, za kanałem i stawem, we wsi nad stawem, dziedziniec pałacowy, doły, ogrody, drogi, gościńce, pastwiska, łąka *Kaczeniec*, *Rachowizna*, *Księżne Pole (Naddawki)*, *Litwińce*, *Bagienko*, *Gary*, pod *Pasieką*, *Kwatery*, *Siedliczne*, *Bagno*, *Piaski*, *Przygony*, *Świerczyna*, *Ostrówki*, *Osowice*, *Osowce*, *Bagienko pod Tończy*, *Bagienko pod Chlebańską*, *Chlebańska*, *Żarowola*, *Brudna*.

W pierwszych latach pobytu książąt Golicynów w Starej Wsi całym majątkiem kierował zarządca Leon Filewicz (1794-1843)⁴⁶. Od 1840 r. tę funkcję pełnił Prosper Bronikowski (ur. 1805)⁴⁷. Pod koniec pobytu księżnej Golicyn folwarkiem starowiejskim zarządzał Marian Ziemiński (ur. 1838)⁴⁸. W gronie oficjalistów dworskich znajdowali się ponadto: Antoni Jurkiewicz (ur. 1779) – pisarz prowentowy (1839)⁴⁹, Julian Perkowski (ur. 1817) – pisarz prowentowy (1841)⁵⁰, Franciszek Brogowicz (ur. 1804) – pisarz prowentowy (1848)⁵¹, Jan Oniśkiewicz (ur. 1792) – ekonom (1842)⁵² oraz Tadeusz Nasiłowski (ur. 1814) – ekonom (1848)⁵³. Ważną rolę w zarządzaniu spełniał również Antoni Królikowski (ur. 1799), będący księgowym, zwany również *rachmistrzem* (1844)⁵⁴.

Zarządcy folwarku starowiejskiego mieli jeszcze do pomocy tzw. *karbowych*, którzy czuwali nad pracą innych robotników. Wśród nich znajdowali się między innymi: Bartłomiej Pakulski (1848)⁵⁵ i Jan Gniazia/*Gniaś* (1864)⁵⁶.

Liczne grono dworskich robotników tworzyli między innymi: Roch Kamiński (ur. 1769) – pasterz owiec (1839)⁵⁷, Antoni Perkowski (ur. 1785) – owczarz (1841)⁵⁸, Stanisław Kopeć (ur. 1818) – furman (1846)⁵⁹, Jakub Kupisz (ur. 1819) – stangret (1847)⁶⁰, Jan Strąk (ur. 1828) – fernal (1851)⁶¹, Konstanty Gajewski (ur. 1818) – gumieny (1862), Jakub Sowa (ur. 1810) – pastuch (1850)⁶², Jan Kupiec (ur. 1823) – pastuch (1863)⁶³, Józef Wikieł (ur. 1811) – parobek (1845)⁶⁴, Adam Maryziewicz (ur. 1823) – parobek (1863)⁶⁵, Józef Sakowski (ur. 1841) – parobek (1863)⁶⁶, Adam Jankowski (ur. 1840) – pasterz (1868)⁶⁷, Stanisław Krypa (ur. 1819) – służący (1847)⁶⁸, Maciej Lipka (ur. 1838) – służący (1868)⁶⁹, Franciszek Kowalczyk (ur. 1829) – służący (1875)⁷⁰.

Kolejny duży folwark dworski znajdował się w Tończy, obejmując ogółem 1 517 mórg i 62 przęty ziemi. Na ten obszar składały się: ogrody warzywne (15 mórg i 212 przętów), grunta orne (874 morgi i 119 przętów), łąki polne (58 mórg i 108 przętów) i oddzielne (52 morgi i 21 przętów), pastwiska (322 morgi i 277 przętów), zarośla (1 morga i 257 przętów), bagna (5 mórg i 237 przętów), stawy (29 mórg i 16 przęty).

tów), nieużytki (6 mórg i 67 prętów), drogi, granice i rowy (45 mórg i 202 pręty) tereny pod zabudowaniami (4 morgi i 156 prętów)⁷¹. Nazwy poszczególnych ziem w folwarku tończewskim – jak podaje wspomniany *Rejestr Pomiarowy* – były następujące: *przy drodze do Starej Wsi, przy sadzawce, Gradz* (pod wsią, przy folwarku, za stodołami, przy drodze do pałacu), *Chlebańska, Nowapaśnia* (na zachód od Turny, pod *Powłoczkami*), *Siemieniechówdół, Starapaśnia* (na północ od Turny, przy *Księżem-polu*, pod *Starą Cegielnią*), *Biele, Zwierzyniec, Ławki, Osowice, Plewina* (nad rowem, przy młynie), *Pękate, Kępka* (nad Liwcem), *Płaszczynna, Struga* przy Kępce, *Zabieńce* (pod *Rudą*, pod lasem, przy drodze), *Ruda, Dębowce* (pod Zuzułką), *Zabrudnie, Piekielko* (w lesie), *Karpiny, Półwłóčki, Wiązówki* (pod Cegielnią), *Janówki, Piaski, Osowce, Kiersz* (pod *Starą Cegielnią*)⁷².

Pod koniec pobytu w Starej Wsi księżnej Marii Golicyn, a dokładnie w 1873 r., w folwarku tończewskim, zwanym wówczas *Marianów*, którego rezydencja mieściła się w Starej Wsi, znajdowało się 15 budynków murowanych i 36 drewnianych. Majątek ten obejmował wówczas ziemię orną z ogrodami (1000 mórg), łąki (372 morgi), pastwiska (609 mórg), lasy (3 851 mórg) oraz nieużytki (271 mórg)⁷³.

Jeśli chodzi o obsadę personalną⁷⁴, z lektury ksiąg metrykalnych wynika, że folwark tończewski w okresie ksiąząt Golicynów był dzierżawiony przez rodzinę Szalawskich. I tak, jego kolejnymi dzierżawcami (*posesorami*) w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych byli: Feliks (ur. 1791), Seweryn i Władysław Szalawscy (ur. 1830)⁷⁵.

Do grupy „sprawujących władzę” należeli zarządcy, którymi byli między innymi: Jakub Piotrowski (1841, 1844), Mateusz Nasiłowski (1844, 1847), Wincenty Nowakowski (1874), ekonomowie: Feliks Rzewuski (1867, zamieszkały w Piaskach Tończewskich, Władysław Otłuszewski (1872), Grzegorz Bączek (1873), a także *karbowi*: Jan Wyszomirski (1851) i Jan Gnazia/*Gnaś* (1859, 1864).

Dużą warstwę społeczną w folwarku tończewskim stanowili służący dworscy zwani również *parobkami*, do których należeli między innymi: Kazimierz Gorczyca (1863), Józef Rostek (1863), Jan Ruda (1863), Jakub Siwiecki (1863), Karol Szrem/*Strama* (1863), Józef Wolski (1864), Franciszek Wróbel (1864), Paweł Godlewski (1865), Feliks Kocon (1865), Władysław Matusik (1865), zamieszkały w Piaskach, Jan Kowalczyk (1865), Antoni Szymczuk (1865), Stanisław Turek (1865), Franciszek Zaremba (1865), Franciszek Balicki (1866), Franciszek Bereza (1866), Aleksander Sterniczak (1866), Franciszek Grochowski (1867), Franciszek Kowalczyk (1869), Stanisław Panufnik (1869), Maciej Supeł (1869), Stanisław Pilek/*Pitek* (1869), a także pasterze zwani *pastuchami*: Florian Adasko (1846), Jan Bardadyn (1863), Jan Pietrzyk (1865) oraz owczarze: Szymon Bielecki (1848), Franciszek Morawski (1852), Franciszek Bielaski (1859, 1863), Jan Tychmański/*Tochmański* (1864), Ignacy Sowa (1874).

Robotnikami dworskimi w folwarku tończewskim byli także: fonałe, zwani *stangretami* – Jan Gizak (1849, 1856), Wawrzyniec Żaczek (1850), Jan Lepa (1851), Stanisław Jabłonowski (1863, 1874), Roch Rysiawa/*Rysiawy* (1863, 1864), cieśle – Konstanty Kornicki (1867), gumieni – Wojciech Puchalski (1841), Mikołaj Żochowski (1841), lokaje – Franciszek Kalinowski (1861), kucharze – Józef Ignaciuk (1858), kowale – Franciszek Tedakowski (1842), Grzegorz Wikieł (1845), Jan Pasztelan (1848), Piotr Krajewski (1850, 1853), który był jednocześnie *szynkarzem*, Wojciech Mielkowski (1877) i ogrodnik – Franciszek Karerowicz (1845).

Osobną grupę wśród dworskich pracowników stanowiły takie zawody jak: bednarz – Piotr Zdoliński (1848), *belcarz* – Ignacy Kalinowski (1845), młynarz – Jan Olejewski (1842, 1846), kominiarz – Paweł Turek (1856), kołodziej (*stelmach/sztelmach*) – Jakub Strzałkowski (1847).

Kolejny folwark należący do dóbr starowiejskich mieścił się w Ludwinowie⁷⁶. W 1866 r. liczył on ogółem 625 mórg i 219 prętów powierzchni ziemi, wód i lasów. W jego skład wchodziły wówczas: ogrody warzywne (4 morgi i 151 prętów), pole orne (333 morgi i 46 prętów), łąki polne (24 morgi i 66 prętów) i oddzielne (97 mórg i 292 pręty), pastwiska (109 mórg i 192 pręty), lasy przyległe (26 mórg i 182 pręty), zarośla (267 prętów), stawy (4 morgi i 280 prętów), nieużytki (5 mórg i 173 pręty), drogi i rowy (15 mórg i 248 prętów), tereny pod zabudowaniami (2 morgi i 182 pręty). Nazwy poszczególnych obszarów ziemskich tegoż folwarku były następujące: *Leszczyna, Zapasnia, Czarnogłowy, Karpiny, Brudna, Pod Bagnem, Osiny, Nowapasnia, Osowce, Kąt, Gródki, Zarośla, Staw, Basiubowizna, Łęk pod Basiubowizną*.

Kwerenda ksiąg metrykalnych parafii starowiejskiej pozwala zrekonstruować fragmentaryczny spis robotników folwarku ludwinowskiego⁷⁷. W 1844 r. folwarkiem tym kierowali dwaj rządcy: Michał Dąbrowski (ur. 1788) i Michał Wiczyski (ur. 1801). Kolejnym pracownikiem administracyjnym na początku epoki golicynowskiej (1839) był Wojciech Kozłowski (ur. 1801), pełniący funkcję pisarza (1839). *Karbowymi*, czyli dozorcami w czasie prac polowych byli: w 1849 r. Franciszek Wyszomierski (ur. 1826), w 1850 r. Jan Ermanka (ur. 1826), w 1860 r. wspomniany wyżej Łukasz Filipek, a w 1863 r. Łukasz Tulejka (ur. 1823). Nadzorującymi prace w folwarku ludwinowskim na stanowisku ekonoma byli: w 1842 r. Teodor Sadowski/*Sadoski* (ur. 1806), w 1847 r. Jan Wyszynski (ur. 1814), 1856 r. Piotr Janczewski (ur. 1822), w 1870 r. Henryk Wasilewski (ur. 1845).

Na liście robotników dworskich tegoż folwarku znajdowali się również: Ignacy Boguski (ur. 1823) – pastuch w 1850 r., Łukasz Filipek (ur. 1820) – fernal w 1850 r., Wojciech Kamieński (ur. 1817) – parobek i fernal w 1851 r., Antoni Biedrnicki (ur. 1818) – ogrodnik w 1856 r., Franciszek Gago (ur. 1823) – parobek w 1863 r., Józef Kutaska (ur. 1826) – parobek (1863), Franciszek Radzko (ur. 1815) – parobek (1863), Ludwik Kutaska (ur. 1821) – służący (1861), Hilary Wojtyra – służący (1866), Jan Kikuła (ur. 1835) – parobek w 1874 r.

Według autorów *Słownika Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, w 1873 r. w skład folwarku Ludwinów wchodziły: ziemia orna i ogrody (324 morgi), łąki (114 mórg), pastwiska (97 mórg), nieużytki (34 morgi), łącznie z budynkami (1 murowany i 17 drewnianych)⁷⁸. Ostatnim dzierżawcą (*pachciarzem*) folwarków w Ludwinowie i Tończy, według umowy zawartej z księżną Marią Golicyn 1 stycznia 1878 r., był Herszek Goldberg⁷⁹.

Kolejny folwark – w ramach dóbr starowiejskich – znajdował się we wsi Golicynów. Jego powstanie należy łączyć z rozwojem osadnictwa w okolicach huty szklanej, który miał miejsce na początku lat czterdziestych XIX wieku. Cały obszar dóbr dworskich położonych w tej wsi wynosił 206 mórg i 210 prętów ziemi i obejmował: ogrody warzywne (9 mórg i 15 prętów), grunt orny (171 mórg i 197 prętów), łąki polne (7 mórg i 110 prętów), pastwiska (1 morga i 233 pręty), zarośla (132 pręty), drogi i rowy (3 morgi i 214 prętów) oraz teren pod zabudowę (12 mórg i 219 prętów)⁸⁰.

Kwerenda ksiąg metrykalnych parafii starowiejskiej pozwala na egzemplifikację niektórych pracowników folwarku golicynowskiego⁸¹. Na początku należy wymienić ekonomów tegoż majątku, którymi byli między innymi: Feliks Szkop/*Szkup* (1865), Ezechiel Polkowski (1876). W grupie służących znajdowali się między innymi: Jan Mięszala (1860), Jan Kikuła (1863), Ludwik Cymer (1865), Franciszek Kłosiński/*Kłosiński* (1868), Franciszek Ogonowski (1868), Jan Stys (1868), Błażej Borkowski (1869), Grzegorz Marszał/*Martał* (1871), Aleksander Dudziński (1874), Jan Gago (1874). Funkcję oborowego pełnił Józef Korzeniewski (1873).

W 1890 r. w folwarku Golicynów znajdowały się 24 budynki murowane i 32 drewniane⁸². Jak podaje *Słownik Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* obejmował on wówczas: ziemię i ogrody (304 morgi), łąki (53 morgi), nieużytki (24 morgi).

Tak więc, pod koniec rządów książąt Golicynów dobra starowiejskie liczyły cztery folwarki obejmujące łącznie 2 689 mórg i 42 przęty powierzchni ziemi i wód.

4. GOSPODARKA ROLNA

Księżna Maria Golicyn po śmierci męża starała się zwiększyć dochody z uprawy ziemi poprzez zwiększenie jakości tej uprawy.

W tym też celu 9 marca 1869 r. pożyczyła w Banku Polskim – przez pełnomocnika Edmunda Segetyńskiego – kwotę w wysokości 6 900 rubli srebrnych. Ta pożyczka została – jak głosi hipoteczny zapis – przeznaczona *na kupno machin i przyrządów z Fabryki Roberta Bota w Warszawie*⁸³. Chodziło tutaj przede wszystkim o maszyny rolnicze, które miały być wprowadzone do uprawy gleby, zbioru i przetwarzania płodów rolnych⁸⁴.

Kolejnym znaczącym krokiem w kierunku zwiększenia wydajności i opłacalności produkcji rolnej była melioracja gruntów dworskich. Analiza dostępnych materiałów źródłowych pokazuje, że działania w tym kierunku księżna Maria Golicyn podjęła jesienią 1872 r. Potwierdza to przede wszystkim pożyczka 3 000 rubli srebrnych z 26 marca 1873 r. uczyniona – jak podaje zapis – *z przyczyny melioracji dokonanej*⁸⁵. Przepuszczalnie ta inwestycja była przyczyną pożyczki w wysokości 4 500 rs. zaciągniętej u Benisza Gelbfisza z Warszawy (nr hipot. domu 2286^B)⁸⁶. Wiemy jeszcze, że w tym czasie księżna korzystała z pomocy finansowej Ignacego Salerno di Colonna (dom nr hipot. 884) oraz Antoniego Salerno di Colonna (dom nr hipot. 412^A), którzy mieszkali w Warszawie. Pierwszy z nich był radcą dworu, drugi natomiast asesorem kolegiatnym. Spędzając karnawał tego roku w Warszawie przy ul. Mazowieckiej (nr hipot. 1347), w dniu 15 lutego 1873 r. księżna pożyczyła od nich 6 000 rs.⁸⁷. Zapewne duża część tej kwoty została przeznaczona na uregulowanie podjętych inwestycji gospodarczych.

5. GOSPODARKA LEŚNA

Ważne miejsce w majątku starowiejskim zajmowały lasy, które stanowiły dawniej część Puszczy Kamienieckiej.

Należy jednak zauważyć, że ich powierzchnia stopniowo zmniejszała się wraz z postępującą kolonizacją w rejonie zachodniego Podlasia, której wyraźny

początek można dostrzec w 2 połowie XVIII wieku. Największy uszczerbek w areale borów starowiejskich nastąpił po wybudowaniu przez księcia Sergiusza Golicyna huty szkła, która została ulokowana w pobliżu wsi Majdan. Pomimo to zamieszkiwało w nich nadal wiele dzikich zwierząt, na które polowali miejscowi chłopcy oraz dziedzic ze Starej Wsi (np. jesienią 1845 r.)⁸⁸.

W okresie jego rządów ogólna powierzchnia lasów starowiejskich wynosiła 4 179 mórg i 3 pręty. Na ten areal składały się przede wszystkim: lasy sosnowe o powierzchni 2 726 mórg i 95 prętów, lasy liściaste o powierzchni 1 240 mórg i 281 prętów, leśne zarośla o powierzchni 209 mórg i 257 prętów, a także należący do leśniczego (*strzelca*) ogród warzywny o powierzchni 1 morgi i 117 prętów. *Rejestr Pomiarowy Dóbr Starowiejskich* podaje dokładną nomenklaturę, położenie i wielkość poszczególnych obszarów leśnych, które dzieli na dwie grupy: lasy liściaste (A) i sosnowe (B)⁸⁹. Pierwsza grupa stanowiła obszar 1 240 mórg i 281 prętów, druga zaś 2 726 mórg i 95 prętów. W języku geometrów tworzyły one razem tzw. las czysty, obejmujący przestrzeń 3 967 mórg i 76 prętów.

Wśród dworskich lasów liściastych (grupa A) można wymienić następujące obszary: *pod Starą Wsią* (1 morga i 245 prętów; 92 morgi i 179 prętów; 7 mórg i 138 prętów), *pod Starą Wsią od pola* (13 mórg i 106 prętów), *Kąty* (154 morgi i 236 prętów), *Konopka* (138 mórg i 94 pręty), *Borzyckiebagno* (217 mórg i 188 prętów; 4 morgi i 185 prętów; 86 mórg i 79 prętów; 49 mórg i 147 prętów), *przy drodze do huty* (9 mórg i 46 prętów), *Nowiny* (98 mórg i 81 prętów), *Zdrajel* (175 mórg i 45 prętów), *Dziadek* (326 mórg i 225 prętów; 1 morga i 967 prętów), *Turzenice* (40 mórg i 170 prętów), *Książęcylas* (1 morga i 293 pręty), *Kalinowiec* (889 mórg i 294 pręty; 12 mórg i 184 pręty), *Karczówka* i *Kociotek* (450 mórg i 248 prętów), *Syber* (253 mórg i 125 prętów; 112 prętów; 48 prętów) i *Kawęckiebagno* (26 mórg i 75 prętów; 1 morga i 267 prętów).

W grupie lasów iglastych – sosnowych (B) mieściły się następujące obszary leśne: *Miastkowskie* (90 mórg i 205 prętów), *Miastkowskie Knieja* (165 prętów), *za ogrodami* (10 mórg i 296 prętów), *przy drodze* (86 mórg i 199 prętów), *Nowiny* (194 morgi i 121 prętów; 119 mórg i 211 prętów), *Świerczyna* (310 mórg i 191 prętów; 66 prętów; 108 prętów), *Ogrodnicka Knieja* (48 mórg i 271 prętów), *Karczówka* (183 morgi i 178 prętów; 49 prętów), *Syber* (209 mórg i 13 prętów; 1 morga i 157 prętów), *Gościniec do Kawęczyna* (2 morgi i 228 prętów).

Odrębną kategorię w gospodarce leśnej zajmowały nieużytki leśne, zwane często *leśne odpadki*. Cały ich areal wynosił 209 mórg i 257 prętów. Tego typu „zalesienie” występowało: *przy Zuzulce* (cztery miejsca po: 52 morgi i 16 prętów; 25 prętów; 37 mórg i 100 prętów; 36 mórg i 96 prętów), *przy Piekietku* (trzy miejsca po: 46 mórg i 234 pręty; 3 morgi i 174 pręty; 9 mórg i 107 prętów) oraz *przy Zwierzyńcu* (24 morgi i 105 prętów).

Nad całym drzewostanem – w imieniu właścicieli – czuwali leśnicy, zwani też *gajowymi* lub *strzelcami*⁹⁰. Stacjonowali oni przy rezydencji starowiejskiej, bądź też w folwarkach dworskich, a także w odległych zakątkach majątku, aby być jak najbliżej chronionego obszaru. Z dostępnych materiałów wynika, że gajowymi w Starej Wsi byli między innymi: Franciszek Murawski (1840, 1844), Wincenty Dąbrowski (1843, 1844); w Tończy: Ignacy Ostrowski (1841), Franciszek Wieczorski (1841), Franciszek Wielonek (1845), Aleksander Komorowski (1858), Mikołaj Cho-

romański (1877); w Golicynowie: Franciszek Lipczyński (1846), Aleksander Czyżyński (1847, 1875), Piotr Partyka (1850, 1851), który później był szynkarzem w Ludwinowie (1854), Feliks Danaj (1851, 1866), Walenty Grabowski (1877), Jan Grabowski (1851), Józef Piotrowski (1860), Aleksander Pytliński (1854), Florian Zawadzki (1871); na Kolonii Syberia: Kajetan Sobieszczuk (1845), Piotr Żaboklicki (1862); w Borzychach: Ignacy Świątek (1846), Aleksander Pytliński (1870); w Majdanie: Szczepan Walewski (1840) Józef Wódka (1841). Z powyższego przeglądu wynika, że najwięcej strażników leśnych przebywało w Golicynowie. Powodem było to, że w okolicy znajdowało się centrum lasów oraz to, że były to tereny najgęściej zaludnione przez kolonistów.

Bory starowiejskie, dzięki swoim zasobom, stanowiły duży kapitał w rękę właścicieli. Dobrze zdawała sobie sprawę z tego księżna Maria Golicyn, która w latach siedemdziesiątych podejmowała różne inwestycje. Dlatego też, chcąc spłacić zaciągnięte pożyczki, nawiązała kontakty z warszawskim kupcem Jakubem Liliensternem, który mieszkał w domu pod nr hipot. 2245. Był on szczególnie zainteresowany zakupem drewna z borów starowiejskich, ponieważ w 1867 r. uzyskał u władz rosyjskich prawo nadające rzece Liwiec status rzeki spławnej⁹¹. W ten sposób chciał ułatwić sobie transport drewna i zwiększyć własne dochody. Jednak przez uzyskanie powyższego pozwolenia zaszkodził okolicznym rolnikom i młynarzom, ponieważ zakazano im budowy na Liwcu nowych młynów wodnych⁹².

Umowa w sprawie zakupu starowiejskiego drewna została sporządzona w Warszawie w dniu 18 lipca 1869 r. Za sumę 15 tys. rubli księżna sprzedała: 3 300 sztuk dębów oraz 1 200 sztuk sosen, które można było pozyskiwać ze wszystkich lasów dworskich aż do 20 lipca 1872 r. Oczywiście w powyższą cenę nie było wliczone ani prawo polowania, ani brania trunków. Na długo przed upływem wyznaczonego terminu, a dokładnie 30 marca 1870 r. Jakub Lilienstern sprzedał zakupione drewno Domowi Handlowemu *Klimkrath i Martens* z Hamburga⁹³.

Kolejne inwestycje rolne (melioracja) i przemysłowe (gorzelnia) prowadzone na początku lat siedemdziesiątych oraz związane z nimi kredyty były przyczyną następnych „interwencji” w drzewostan borów starowiejskich. Tym razem pod wycinkę poszedł las od strony Miedzny i Kałużyna, o powierzchni 20 mórg i 600 prętów. Tę działkę za kwotę 4 400 rs. w dniu 31 lipca 1873 r. kupiło trzech żydowskich handlarzy: Moszko Prussak z Gombina/Gąbina; Eliaasz Lindelfeld z Warszawy (dom nr hipot. 1083) i Berek Złotowski z Węgrowa⁹⁴.

Polityka masowej wycinki, a także wykorzystywanie drewna do produkcji szkła w hucie Golicynów spowodowały duży uszczerbek w drzewostanie i przyczyniły się w znacznym stopniu do spadku zalesienia w tym regionie zachodniego Podlasia.

6. ZMIANY OBSZARU DÓBR STAROWIEJSKICH

Jeśli chodzi o przyczyny zmian wielkości majątku starowiejskiego należy stwierdzić, że w omawianym okresie, czyli w latach 1839-1878, miały one dwójaki charakter: wewnętrzny i zewnętrzny. Do pierwszej kategorii należy zaliczyć działalność ówczesnych właścicieli (np. oszczędzanie, pożyczki), do drugiej zaś rozporządzenia władz carskich (np. *Tabele Likwidacyjne*).

Największe zmiany w stanie dóbr starowiejskich spowodował dekret cara Aleksandra II, zwany *Ukazem z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o Komisji Likwidacyjnej*, który wprowadzał uwłaszczenie chłopów w zaborze rosyjskim i Królestwie Polskim. W ten sposób rząd carski pragnął *de facto* osłabić hasła powstańców styczniowych i podzielić społeczeństwo polskie. Na mocy *Najwyższego Ukazu* włościanie w poszczególnych wsiach mieli otrzymać ziemię, a właściciele ziemscy pewne rekompensaty pieniężne. Do przeprowadzenia powyższej reformy rolnej zostały powołane specjalne komisje rządowe, które sporządzały tzw. *Tabele Likwidacyjne*, określające wielkość nadań poszczególnym włościanom. W dobrach starowiejskich uwłaszczenie chłopów odbyło się oficjalnie w dniach od 20 lipca (1 sierpnia) do 21 lipca (2 sierpnia) 1866 r., według *Tabel Likwidacyjnych*, które sporządziła komisja w składzie: przewodniczący – J. Trubnikow, członkowie – M. Gorłow i M. Tichmienkow/Tichmienajew, sekretarz M. Kapustin⁹⁵.

Wielkość nadań ziemskich w dobrach starowiejskich ilustruje następująca *Tabela Likwidacyjna z 20 lipca (1 sierpnia) 1866 r.*⁹⁶.

Nazwa wsi	Ziemia orna		Nieużytki		Ilość osad
	Morgi	Pręty	Morgi	Pręty	
Stara Wieś	649	148	11	269	47
Tończa	874	36	13	67	82
Borzuchy	829	89	40	2	59
Majdan Starowiejski	326	219	8	103	38
Ludwinów	122	133	-	-	15
Zuzułka	545	114	9	59	39
Żulin	835	193	13	281	61
Kalaty	63	88	1	226	6
Grygrów	752	201	16	126	84
Golicynów	184	77(163)	1	151	28

W związku z wprowadzeniem w życie carskiego ukazu, *Warszawskij Dniownik* w numerze 3 (1866) zamieścił na stronie pierwszej informację na temat reformy rolnej w dobrach starowiejskich⁹⁷. Wynikało z niej, że Komisja Likwidacyjna Królestwa Polskiego przyznała w dniu 9(21) sierpnia 1866 r. (Nr 11845) Marii Golicyn ze Starej Wsi kwotę w wysokości 69 693 rubli srebrnych i 37 kopiejek. Ta suma miała stanowić wynagrodzenie za grunty o powierzchni 5 183 morgi i 184 pręty, które przeszły na własność włościan⁹⁸.

Wielkość rekompensaty dla dworu starowiejskiego – z tytułu uwłaszczenia chłopów w poszczególnych wsiach – ilustruje następująca tabela.

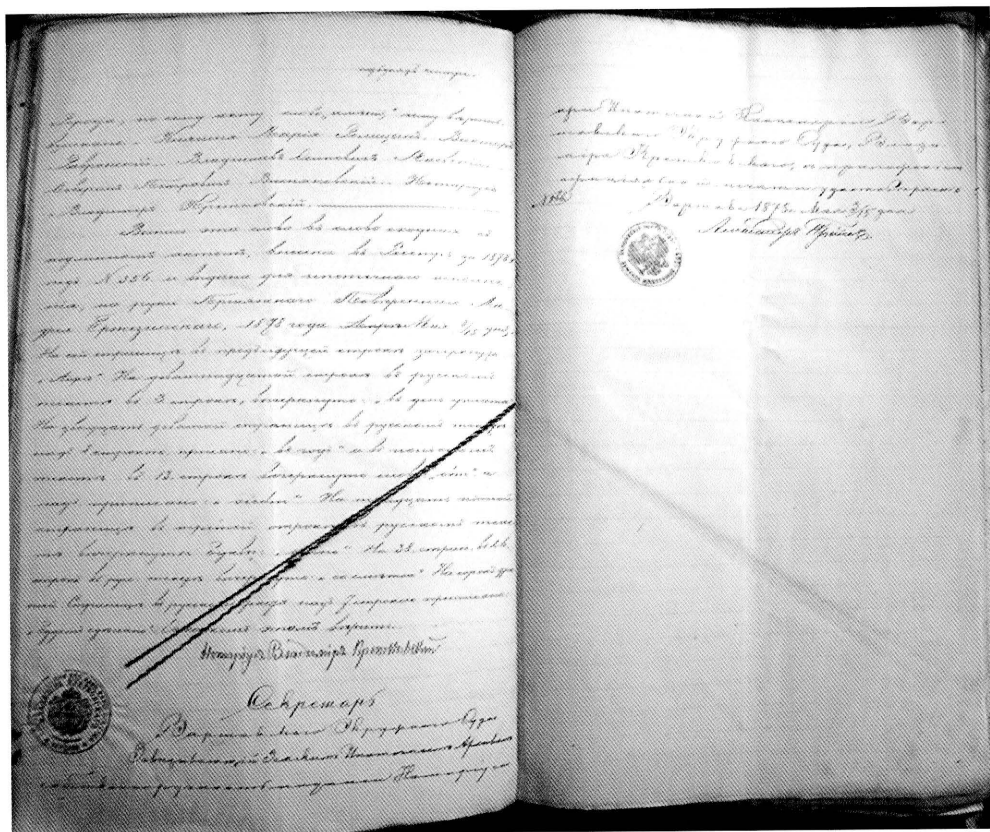
Lp.	Nazwa wsi	Ilość gruntów		Rekompensata	
		Morgi	Pręty	Ruble	Kopiejki
1.	Stara Wieś	649	148	8790	39
2.	Tończa	874	36	12046	72
3.	Borzychy	829	89	12596	83
4.	Majdan Starowiejski	326	219	2709	25
5.	Ludwinów	122	133	1618	33
6.	Zuzułka	574	21	8435	89
7.	Żulin	835	193	10705	36
8.	Kalaty	63	88	476	60
9.	Grygrów	752	201	9704	00
10.	Golicynów	184	77	2610	00

Jednak ukaz carski nie rozwiązał do końca kwestii chłopskiej. Po pierwsze, nadwreżył mocno budżet dworski, a po drugie spowodował nowe napięcia między ziemianami a włościanami, przede wszystkim na tle serwitutów. Ci ostatni zostali z nich zwolnieni, natomiast dwory były nadal obciążone różnymi powinnościami. Niektórzy twierdzili nawet, że ówczesny rząd pozbawił właścicieli ziemskich 1/3 należnej im indemnizacji, czyli odszkodowania, nie redukując różnych służebności na rzecz państwa i społeczeństwa⁹⁹.

Mówiąc o zmianach obszaru dóbr starowiejskich, należy odnotować jeszcze fakt sprzedaży niewielkiej ilości tzw. gruntów *pomłynowskich*, *pokowalskich* i *po-karczmowskich* na rzecz miejscowej ludności. W dniu 28 września 1871 r. księżna Maria sprzedała ziemię o powierzchni 40 mórg i 1 pręta dwóm mieszkańcom Starej Wsi. Pierwszy z nich – Stefan Murawski (ur. 1835) był służącym w pałacu, drugi zaś – Stanisław Dziemianowski (ur. 1825 r.) pełnił funkcję organisty w kościele starowiejskim. Jeszcze jedna zmiana dokonana przez księżną, o której wspominają zapisy hipoteczne, dotyczyła przekazania domu z ogrodem – Janowi Skicińskiemu (1825-1896) będącemu przez wiele lat felczerem w Borzynchach¹⁰⁰.

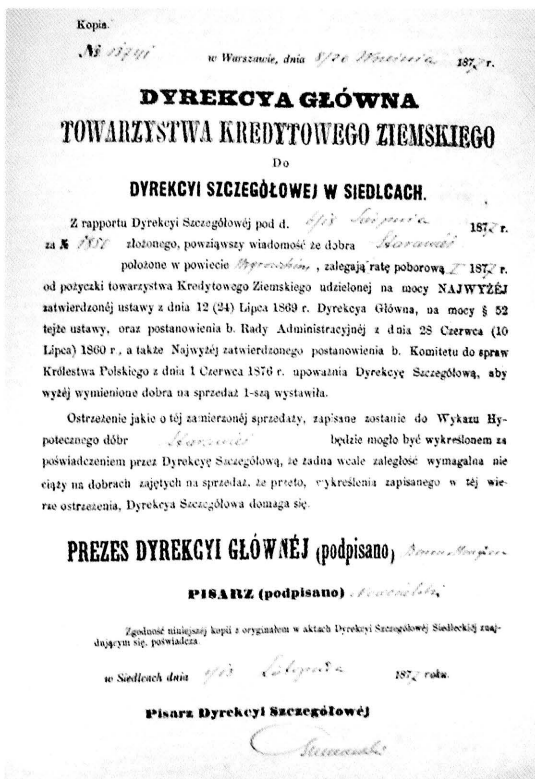
W czasie gospodarowania swoim majątkiem księżna Maria Golicyn starała się również powiększać jego obszar. Okazją ku temu była sprzedaż dóbr parafialnych, które władze rządowe – w ramach represji popowstaniowych – przejęły w dniu 21 listopada 1866 r. na rzecz Skarbu Królestwa¹⁰¹. Kiedy wyszło rozporządzenie zwane *Zasadą Najwyższą z 1 lipca 1871 r. o sprzedaży gruntów w Królestwie Polskim*, które przeszły na Skarb Królestwa, księżna Maria wystąpiła do władz

o zakup gruntów należących wcześniej do probostwa starowiejskiego¹⁰². W dniu 24 listopada 1872 r. odbyła się oficjalna licytacja, której świadkami byli: Antoni Bader i Władysław Skupieński¹⁰³. Ponieważ w przewidzianym czasie nie zgłosił się nikt ze strony parafii do wykupu gruntów, w imieniu księżnej Golicynowej grunta *po Probostwie ritus latini o ogólnej powierzchni 72 morgi 26 prętów miary nowopolskiej obejmujące ze wszelkimi onych dochodami i użytkami* nabył za sumę 2 246 rubli srebrnych pełnomocnik księżnej – Marian Ziemiński¹⁰⁴. Stosowny kontrakt został sporządzony 10 sierpnia 1873 r. w Siedlcach, w Kancelarii Ziemiańskiej rejenta Władysława Krassowskiego. Z ramienia Trybunału Cywilnego w Siedlcach powyższą transakcję podpisali: obrońca Prokuratorii – Franciszek Michalewski i patron Trybunału – Karol Łuniewski (1815-1890)¹⁰⁵. Tym sposobem dobra starowiejskie zostały powiększone o ok. 41 ha ziemi nabytej oficjalnie od Izby Skarbowej Siedleckiej. W miesiąc później księżna Maria ogłosiła w *Dzienniku Warszawskim* informację o regulacji hipotecznej nabytej działki w Starej Wsi. Wszystkie zainteresowane strony zostały zaproszone na dzień 2 stycznia 1874 r. *do regulacji hipoteki powyższych realności*, która miała nastąpić w obecności pisarza Kancelarii Ziemiańskiej w Siedlcach¹⁰⁶.

17. Ostatnia strona aktu sprzedaży dóbr starowiejskich.
Last page of the sale deed of the Stara Wieś estate.

7. SPRZEDAŻ DÓBR STAROWIEJSKICH

Działalność gospodarczą książąt Golicynów w dobrach starowiejskich kończy akt sprzedaży całego majątku. Narastające zadłużenie i zaciągnięte kredyty sprawiły, że Dyrekcja Główna Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego na posiedzeniu w dniu 8 września 1877 r. wystawiła dobra starowiejskie na licytację, za wyjściową sumę 108 tysięcy rubli srebrnych¹⁰⁷. Publiczna licytacja miała się odbyć 17 sierpnia 1878 r. w kancelarii notariuszowskiej Włodysława Krassowskiego w Siedlcach przy ul. Warszawskiej 147. W międzyczasie w dniu 1 marca 1878 r. Towarzystwo Kredytowe ustaliło nowe warunki sprzedaży.

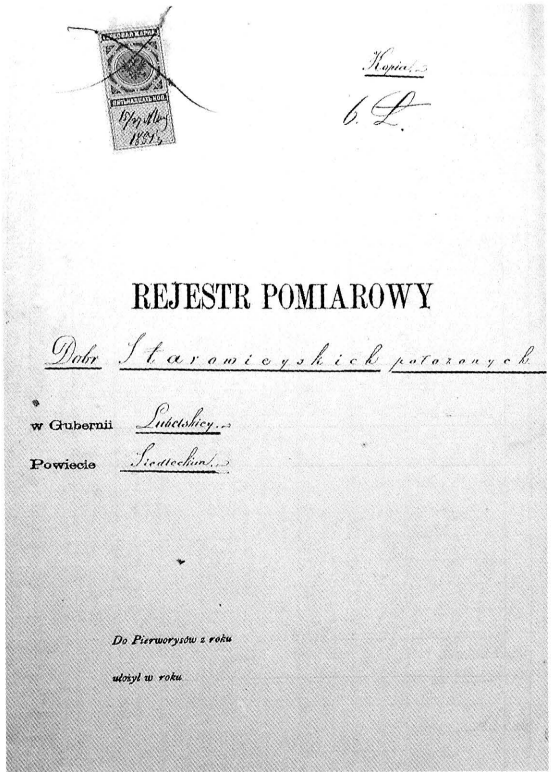
Zlicytowany majątek starowiejski nabył radca Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, dziedzic dóbr Szukle, Wiejliszki, Rumianki, Olwita (gubernia suwalska) – Wiktor Gawroński – za sumę 229 000 rubli srebrnych (*Umowa*, art. 5)¹⁰⁸. Akt kupna-sprzedaży pomiędzy nim a księżną Marią Golicyn została sporządzony w Kancelarii Hipotecznej w Warszawie jeszcze przed wyznaczoną licytacją, czyli 2 maja 1878 r.¹⁰⁹

Kontrakt zakupu dotyczył: wsi folwarcznych z budynkami, gorzelnii, młyna wodnego, karczmy, zakładu zwanego *Huta Szklana Golicynów*, inwentarza żywego i martwego (oprócz mebli, win w piwnicach oraz sprzętu w pałacu, oficynach i stajniach). Do tego wszystkiego dochodziły jeszcze: oranżeria, 300 kłoców drewna sosnowego, 100 sążni drewna opałowego, dębowego oraz trzoda chlewna (4 krowy, 2 ogiery, 2 klacze).

W ramach umowy Wiktor Gawroński zobowiązał się, że meble, kwiaty i rośliny doniczkowe oraz pozostałe sprzęty przeniesie do składników (po 1 lipca 1878 r.), a następnie na własny koszt przewiezie furmankami pod wskazany adres do Warszawy (*Umowa*, s. 9). Ponadto miał uregulować zaciągnięte długi, następującym wierzycielom: Waławowi Popielowi, Aleksandrowi W. Rawiczowi, Ignacemu Salerno di Colonna, fabryce *Scholtze i Reppan/Rephan*, Stanisławowi Łubieńskiemu, Towarzystwu Kredytowemu Ziemskiemu, Eugeniuszowi Piwnickiemu, Marcelemu Fiszerowi, Berkowi Złotowskiemu, Bernardowi Iliczowi Rogozińskiemu i Maciejowi Rostkowi. Wszystkie dotychczas zawarte umowy z: młynarzem

(małżonkowie Szpigelman), *smolarzem* (Dawid Makowski), *pachciarzem* (Herszek Goldberg) i *propinatorem* (Szymisia Tefferman) – w myśl art. 18-19 *Umowy* – zachowywały ważność aż do chwili wygaśnięcia. Powyższy akt sprzedaży majątku został wpisany do akt hipotecznych w Węgrowie dnia 12 maja 1878 r.¹¹⁰.

Tak więc, w dziesięć lat od śmierci księcia Sergiusza Golicyna dobra starowiejskie przeszły na własność rodu Krasińskich (linia oboźnińska) za pośrednictwem Wiktora Gawrońskiego. Podobnie jak czterdzieści lat wcześniej były wianem dla hrabianki Marii Jezierskiej, tak też w 1878 r. stały się posagiem Józefy Gawrońskiej (1856-1879)¹¹¹, która tegoż roku wyszła za mąż za hrabiego Kazimierza Roberta Stanisława Krasińskiego h. Ślepowron (1850-1930)¹¹². W miesiąc od dnia zakupu majątku, a dokładnie 16 czerwca 1878 r., Wiktor Gawroński przekazał swojej córce nowo nabyte majątek wyceniony wówczas na 241 761 rubli srebrnych¹¹³.

19. Rejestr Pomiarowy Dóbr Starowiejskich.
Measurement Register of the Stara Wieś Estates.

ZAKOŃCZENIE

Dobra starowiejskie znajdowały się w rękach książąt Golicynów w latach 1839-1878. Przez ostatnie 10 lat, czyli po śmierci księcia Sergiusza, zarządzała nimi jego żona księżna Maria. Zarówno w chwili zakupu jak i sprzedaży stanowiły one wiano ślubne: pierwszym razem (1839) hrabianki Marii Jezierskiej, drugim zaś (1878) Józefy Gawrońskiej.

W latach czterdziestych XIX w., dzięki wielkiemu zaangażowaniu księcia Sergiusza Golicyna, w majątku starowiejskim nastąpił duży rozwój przemysłu i związanego z tym osadnictwa. W pobliżu nowej huty szkła powstały wówczas cztery kolonie: Golicynów, Huta Golicynów, Grygrów i Żulin oraz jeden folwark w Golicynowie.

W latach sześćdziesiątych dobra starowiejskie należały do największych posiadłości na zachodnim Podlasiu, obejmując obszar o powierzchni 6 916 mórg i 36 przętów. Cztery folwarki (Golicynów, Ludwinów, Stara Wieś, Tończa,) liczyły 2 689 mórg i 112 przętów, natomiast grunta włościan i kolonistów rozciągały się na powierzchni 5 463 mórg i 44 przętów. Jeśli chodzi o lasy Starowiejskie, zajmowały

20. Tablica Likwidacyjna wsi Golicyńów.
Liquidation Table of the village of Golitsynów.

one obszar o powierzchni 4 179 mórg i 3 prętów, który w miarę rozwoju przemysłu i kolonizacji stale się zmniejszał.

Największe zmiany w areale dóbr starowiejskich nastąpiły po uwłaszczeniu włościan, które w Starej Wsi miało miejsce od 20 do 21 lipca (1-2 sierpnia) 1866 r. Na skutek działań Komisji Likwidacyjnej w ręce chłopów przeszły wówczas 5 183 morgi i 184 pręty dworskich gruntów. Z tego tytułu księżna Maria Golicyń otrzymała odszkodowanie w wysokości 69 693 rubli srebrnych i 37 kopiejek, które jednak nie rekompensowało poniesionych strat.

Na początku lat siedemdziesiątych księżna Maria Golicyń usiłowała rozwinąć przemysł spirytusowy oraz podnieść poziom gospodarki rolnej, wprowadzając nowe maszyny rolnicze i przeprowadzając meliorację pól. Niesprzyjające wówczas warunki ekonomiczne, przeinwestowanie oraz brak dobrego zarządzania sprawiły, że majątek został mocno zadłużony i wystawiony na licytację.

Podsumowując czas rządów księcia Sergiusza i Marii Golicyńów można stwierdzić, że w dotychczasowej historii dóbr starowiejskich stanowią on okres największego rozwoju gospodarczego. W tym miejscu należy jednak zauważyć, że powyższe opracowanie to zaledwie mały wycinek w dziejach posiadłości Starowiejskiej. Może ono jednak otwierać drogę do dalszych badań, omawiających rządy pozostałych właścicieli.

PRZYPISY

- ¹ Ok. 1506 r. dobra węgrowskie i starowiejskie przeszły we władanie litewskiego rodu Kostewiczów h. Leliwa, z okazji ślubu Maryny Węgrowskiej (zm. ok. 1536), córki Wawrzyńca, z Januszem Kostewiczem/Chościewiczem h. Leliwa (zm. 1527), miecznikiem litewskim (1505-1508), późniejszym wojewodą witebskim (1517) i podlaskim (1520-1527). Zob. J. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI, cz. 2 (*Źródła Dziejowe*, t. XVII, cz. 2), Warszawa 1909, s. 136, 215.
- ² Córka Janusza Kostewicza h. Leliwa (zm. 1527), miecznika litewskiego (1505-1508), wojewody witebskiego (1517) i podlaskiego (1520-1527), Anna Kostewiczówna w 1536 r. wniosła dobra Radziwiłłom h. Trąby, poślubiając księcia Jana Radziwiłła (zm. 1542), podczaszego litewskiego (1517-1542), starostę bielskiego (1522) i żmudzkiego (1535). Zob. J. Jabłonowski, dz. cyt., s. 136.
- ³ Po ślubie Anny Radziwiłł (1525-1600) ze Stanisławem Kiszką (zm. 01.11.1554), wojewodą witebskim (1544-1554), dobra węgrowskie i starowiejskie przeszły w ręce rodu Kisków h. Dąbrowa. Zob. J. Jabłonowski, dz. cyt., s. 136; T. Swat, *Węgrów za Kisków, Węgrów. Dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat (dalej: *Węgrów...*), Węgrów 1991, s. 17.
- ⁴ Dobra starowiejskie zostały zakupione od księcia Bogusława Radziwiłła (1620-1669) przez Jana Kazimierza de Krasne Krasieńskiego (1607-1669), wojewodę płockiego (od 1650) i podskarbiego wielkiego koronnego (1658-1668), w sobotę po niedzieli *Cantatae*, czyli 17 maja 1664 r. Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD). Metryka Królewska (dalej: MK), sygn. 203, k. 361^v-363^v; Archiwum Jerzego Wiśniewskiego w Krakowie (dalej: AJWK), *Kartoteka Podlasia. Stara Wieś*, s. 8-9.
- ⁵ W 1762 r. dobra w Starej Wsi przechodzą w ręce Świdzińskich jako wiano Barbary Krasieńskiej (zm. 08.08.1789), która w dniu 25 lutego 1759 r. poślubiła kasztelana radomskiego Michała Świdzińskiego (zm. 15.09.1788). Majątek starowiejski znajdował się w rękach Świdzińskich do ok. 1803 r. Zob. Archiwum Diecezjalne w Drohiczyńcu (dalej: ADD). Zespół Akt Parafii Węgrów (dalej: ZAPW), sygn. III/1/2. Inwentarz kościoła parafialnego w Węgrowie i kościołów filialnych w Jarnicach i Starej Wsi 1835, s. 103; tamże, ZAPW III/1/3. Inwentarz kościoła parafialnego w Węgrowie 1840-1849, s. 20^v; AJWK, dz. cyt., s. 10. 12.
- ⁶ Dnia 10 sierpnia 1839 r. pałac i dobra starowiejskie zostały zakupione od sukcesorów Józefa Kajetana Ossolińskiego (ok. 1758-1834) przez Jana Nepomucena hrabiego Jezierskiego (1786-1858). Zob. Archiwum Państwowe w Siedlcach (dalej: APS) Hipoteka w Węgrowie (dalej: HW), sygn. 393. Dokumenty. Dobra ziemskie Starawieś (1839-1874), t. I, s. 53^v; tamże, Dział Umów. Dobra ziemskie Starawieś (1839-1874), t. I, s. 1-7; APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393. Stara Wieś (1840-1893), t. I, Litt. A; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Urząd Stanu Cywilnego Garbów (dalej: USCG), sygn. 59. Księga Małżeństw parafii Garbów 1836, s. 129; zob. K. Niewiarowska-Bogucka, *Mecenat rodziny Ossolińskich w XVIII i XIX wieku na Podlasiu*, Warszawa 2004, s. 24-25.
- ⁷ APS. HW, sygn. 397. Wykaz Hipoteczny. Realność na wsi Starawieś (1874-1898), t. V, s. 3; tamże, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 5 U.
- ⁸ Dnia 22 kwietnia (5 maja) 1903 r. dobra starowiejskie zakupił Aleksander Gerlicz, s. Aleksandra, właściciel dóbr Stajeszyn w powiecie janowskim, w guberni lubelskiej. Zob. APS. HW, sygn. 394. Dział Umów. Dobra ziemskie Stara Wieś (1875-1928), t. II, s. 58-59. 184; tamże, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 394. Stara Wieś (1875-1928), t. II, wypis nr 284.
- ⁹ Zob. Z. Rostkowski, *Ludwik Franciszek Martini (1818-1895), budowniczy w dobrach starowiejskich*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” (2003), z. 8-9, s. 69-85.
- ¹⁰ S. Orgelbrand, *Dobra ziemskie*, [w:] *Encyklopedia Powszechna z ilustracjami i mapami*, t. IV, Warszawa 1899, s. 400; M. Szymczak (red.), *Dobro*, [w:] *Słownik Języka Polskiego*, t. I, Warszawa 1988, s. 404-405.
- ¹¹ Zob. M. Czaplińska, I. Homola, *Ossoliński Józef Kajetan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. XXIV, Wrocław 1979, s. 414-416.
- ¹² APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., t. I, Litt. A; Z. Romaniuk, *Rudka. Dzieje majątku, wsi i parafii*, Rudka 2002, s. 220.
- ¹³ Konstancja była córką kasztelana podlaskiego Józefa Kajetana Ossolińskiego (ok. 1758-1834), właściciela Rejowca k. Chełmna, Rudki, Wyszkowa, Starej Wsi, Ossolina i Czerniakowa. Dnia 12.12.1805 r. wyszła za mąż za gen. Tomasza Andrzeja Łubieńskiego (1784-1870) i mieszkła z nim początkowo w rodzinnym majątku Rejowiec (dzieci: Adela i Leon). Później przebywała na stałe w Krakowie. Zob. T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 169. 213; A. Boniecki, A. Reiski, *Łubieńscy h. Pomian*, [w:] *Herbarz Polski* (dalej: HP), t. XVI, cz. 1, Warszawa 1913, s. 63; S. Kieniewicz,

- Łubieński Tomasz Andrzej Adam*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973, s. 502-505; M. Górska, *Gdybym mniej kochała. Dziennik lat 1889-1895*, t. I, Warszawa 1996, s. 42.
- ¹⁴ Tomasz Andrzej był drugim synem Feliksa (1758-1848). Służył w armii napoleońskiej dochodząc do stopnia generał-majora. W 1829 r. został senatorem kasztelanem podlaskim. Podpisał akt detronizacji Mikołaja I, ale był przeciwny powstaniu listopadowemu. Z bratem Henrykiem prowadził różne przedsięwzięcia w Warszawie, gdzie mieszkał przy ul. Królewskiej nr hipot. 1066. Zob. S. Kieniewicz, dz. cyt., s. 502-505; T. Zielińska, dz. cyt., s. 169; APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. H.
- ¹⁵ Wśród nich należy wymienić biskupa Tadeusza hr. Łubieńskiego (1794-1861), sufragana wrocławskiego, który był szwagrem Konstancji Łubieńskiej, czyli bratem jej męża Tomasza Andrzeja Łubieńskiego. Zob. APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. A; A. Boniecki, A. Reiski, *Łubiescy*, dz. cyt., s. 66. Niektórzy tytułują go sufraganem kujawskim. Zob. T. Zielińska, dz. cyt., s. 171-172.
- ¹⁶ Wśród wierzycieli należy wymienić między innymi: adwokata Aleksandra Bryndza, doktora medycyny, Franciszka Schönberga, Jana, Karola, Edmunda i Helenę Nagrodzkich z Wyszkowa, Dom Handlowy Jana Fr. Kochla i Spółka z Warszawy, małżonków Strutyńskich, Antoniego Nowickiego, Mariannę Celarych, żonę Adolfa, Magdalenę z Kochlerów i Dominika Krzywoszewskich oraz wdowę Małgorzatę Niemieńską. Zob. APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. A.
- ¹⁷ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. A.
- ¹⁸ APS. HW, sygn. 393. Dział Umów, dz. cyt., s. 2.
- ¹⁹ Tamże, s. 1-2.
- ²⁰ APS. HW, sygn. 393. Dokumenty, dz. cyt., 51-51^v.
- ²¹ APS. HW, sygn. 393. Dział Umów, dz. cyt., s. 4-5.
- ²² APS. HW, sygn. 393. Dokumenty, dz. cyt., 53^v.
- ²³ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. A; tamże, sygn. 393. Dokumenty, dz. cyt., s. 53^v.
- ²⁴ APL. USCG, sygn. 59. dz. cyt., s. 129. Rosyjski Słownik Biograficzny niesłusznie podaje, iż książe S. Golicyn poślubił Marię Jezerską w 1837 r. Zob. E. Александрович, Голицын, князь Сергей Григорьевич, [w:] *Русский Биографический Словарь*, t. V, Москва 1997, s. 194.
- ²⁵ APS. HW, sygn. 393. Dokumenty, dz. cyt., s. 53^v.
- ²⁶ APS. HW, sygn. 393. Dział Umów, dz. cyt., s. 1-7; zob. M. I. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, i in., *Znane i nieznanne rezydencje, ludzie, wydarzenia*, Warszawa 2001, s. 59-68; P. Leleweł, *Pamiętniki i dziariusz domu naszego*, Wrocław 1966, s. 429. 435; A. Kołodziejczyk, *Między powstaniem, Węgrów...*, dz. cyt., s. 128.
- ²⁷ Wielu podaje, że Golicynowie przybyli do Starej Wsi w 1840 r. Zob. T. Glinka, M. Kamiński i in., *Podlasie*, Warszawa 2000, s. 235; J. Dębski, *Pałace i zespoły pałacowo-parkowe w woj. siedleckim*, Siedlce 1993, s. 57.
- ²⁸ M. Górska, dz. cyt., s. 18.
- ²⁹ Szerzej na ten temat powiemy w oddzielnym punkcie.
- ³⁰ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 2 K.
- ³¹ Pod koniec umowy znajduje się wyjaśnienie, że włóka zawiera 30 mórg, morga zaś 200 prętów, z których każdy liczy siedem i pół łocka miary nowopolskiej. Zob. APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 2 G.
- ³² A. Kołodziejczyk, *Między powstaniem, Węgrów...*, dz. cyt., s. 128.
- ³³ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 6 Ł.
- ³⁴ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 6 Ł.
- ³⁵ APS. HW, sygn. 393. Dział Umów, dz. cyt., s. 2.
- ³⁶ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 6 Ł.
- ³⁷ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 6 Ł.
- ³⁸ B. Chlebowski, *Stara Wieś*, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. XI, red. B. Chlebowski i Wł. Walewski, Warszawa 1890, s. 227.
- ³⁹ W 1884 r. w Ludwinowie było 12 domów i 120 mieszkańców. Wieś i folwark obejmowały 122 morgi ziemi. Zob. B. Chlebowski, *Ludwinów*, SGKP, t. V, Warszawa 1884, s. 475.
- ⁴⁰ W 1895 r. w Zuzulce, która obejmowała 646 mórg ziemi, mieszkały 262 osoby. Oficjalne wykazy podawały tylko 489 mórg. W 1827 r. było tam tylko 16 domów ze 127 mieszkańcami. Zob. A. Jelski, *Zuzulka*, SGKP, t. XIV, Warszawa 1895, s. 679.

- ⁴¹ W 1881 r. w Golicynowie było 17 domów i 251 mieszkańców. Wieś obejmowała 197 mórg ziemi. Zob. M. Studniarski, *Golicynów*, SGKP t. II, Warszawa 1881, s. 656.
- ⁴² Według rządowych wykazów jego powierzchnia w 1877 r. wynosiła 4 840 mórg. Zob. *Памятная Книжка Седелцкой губернии на 1877 годъ*, Седелецъ 1878, s. 138; A. Kołodziejczyk, *Węgrów i okolice w latach 1864-1914, Węgrów...*, dz. cyt., s. 178. T. Szczechura podaje zaś, że majątek ten liczył 8 400 mórg. Tenże, *Kronika Ziemi Węgrowskiej od czasów najdawniejszych do 1970 r.*, cz. II, Węgrów 1970, s. 194.
- ⁴³ APS. HW, sygn. 393. Dział Umów, dz. cyt., s. 1-7; zob. M. I. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, i in., dz. cyt., s. 59-68; P. Leleweł, *Pamiętniki i dziariusz domu naszego*, Wrocław 1966, s. 429, 435.
- ⁴⁴ A. Kołodziejczyk, *Między powstaniem, Węgrów...*, dz. cyt., s. 128.
- ⁴⁵ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 6 Ł.
- ⁴⁶ ADD. APSW, sygn. I/D/3. Księga zmarłych parafii Stara Wieś z lat 1831-1850, nr aktu 65/1843; tamże, sygn. I/D/4. Księga zgonów parafii Stara Wieś z lat 1838-1847, s. 81^v.
- ⁴⁷ ADD. APSW, sygn. I/B/7. Akta cywilno-kościelne urodzonych w parafii Stara Wieś z lat 1838-1843, s. 80.
- ⁴⁸ ADD. APSW, sygn. I/B/13. Akta cywilno-kościelne urodzeń i chrztów w parafii Stara Wieś z lat 1874-1878, s. 16.
- ⁴⁹ ADD. APSW, sygn. I/B/7, dz. cyt., s. 25.
- ⁵⁰ ADD. APSW, sygn. I/M/3, dz. cyt., s. 183; tamże, sygn. I/B/7, dz. cyt., s. 80, 105, 110, 169.
- ⁵¹ ADD. APSW, sygn. I/B/10. Akta cywilno-kościelne urodzonych w parafii filialnej starowiejskiej 1846-1861, s. 166.
- ⁵² ADD. APSW, sygn. I/B/7, dz. cyt., s. 123.
- ⁵³ ADD. APSW, sygn. I/B/10, dz. cyt., s. 196. 272. 470.
- ⁵⁴ ADD. APSW, sygn. I/B/9. Akta cywilno-kościelne urodzeń i chrztów w parafii Stara Wieś z lat 1843-1845 s. 37.
- ⁵⁵ ADD. APSW, sygn. I/M/4. Akta cywilno-kościelne zaślubionych w parafii Stara Wieś 1842-1849, s. 134.
- ⁵⁶ Wcześniej był karbowym w folwarku tończewskim. Zob. ADD. APSW, sygn. I/B/10, dz. cyt., s. 791.
- ⁵⁷ ADD. APSW, sygn. I/B/7, dz. cyt., s. 42.
- ⁵⁸ Tamże, s. 87.
- ⁵⁹ ADD. APSW, sygn. I/B/10, dz. cyt., s. 54.
- ⁶⁰ ADD. APSW, sygn. I/M/4, dz. cyt., s. 129; tamże, sygn. I/B/10, dz. cyt., s. 186, 333.
- ⁶¹ ADD. APSW, sygn. I/B/10, dz. cyt., s. 405.
- ⁶² ADD. APSW, sygn. I/B/10, dz. cyt., s. 364.
- ⁶³ ADD. APSW, sygn. I/B/11. Akta cywilno-kościelne urodzonych w parafii Stara Wieś w latach 1862-1868, s. 140.
- ⁶⁴ ADD. APSW, sygn. I/B/9, dz. cyt., s. 99.
- ⁶⁵ ADD. APSW, sygn. I/B/11, dz. cyt., s. 71.
- ⁶⁶ ADD. APSW, sygn. I/B/10, dz. cyt., s. 71; tamże, sygn. I/B/11, dz. cyt., s. 119.
- ⁶⁷ ADD. APSW, sygn. I/B/11, dz. cyt., s. 409; tamże, sygn. I/B/12a. Akta cywilno-kościelne urodzonych w parafii Stara Wieś 1868-1873, s. 14.
- ⁶⁸ ADD. APSW, sygn. I/M/4, dz. cyt., s. 164.
- ⁶⁹ ADD. APSW, sygn. I/B/11, dz. cyt., s. 409; tamże, sygn. I/B/12a, dz. cyt., s. 14.
- ⁷⁰ Wcześniej był służącym w folwarku w Tończy. Zob. ADD. APSW, sygn. I/B/12. Akta cywilno-kościelne urodzonych w parafii Stara Wieś w latach 1868-1873, s. 393; tamże, sygn. I/D/8. Akta zgonów z parafii Stara Wieś 1868-1872, s. 59; tamże, sygn. I/D/9. Akta cywilno-kościelne zgonów w parafii Stara Wieś z lat 1873-1885, s. 113.
- ⁷¹ W 1892 r. we wsi i folwarku Tończa było 57 domów i 481 mieszkańców. Wieś i folwark obejmowały 878 mórg ziemi. Zob. B. Chlebowski, *Tończa*, SGKP t. II, Warszawa 1892, s. 388.
- ⁷² APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 6 Ł.
- ⁷³ Zob. B. Chlebowski, *Stara Wieś*, dz. cyt., s. 227.
- ⁷⁴ Dane personalne i dokładną sygnaturę archiwalną pracowników dworskich podaje *Lista pracowników w Dobrach Starowiejskich w latach 1839-1878*, która jest zamieszczona w materiałach.
- ⁷⁵ ADD. APSW, sygn. I/B/10, dz. cyt., s. 383, 402, 404, 759, 879.
- ⁷⁶ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 6 Ł.

- ⁷⁷ Ich dane personalne i dokładną sygnaturę archiwalną podaje *Lista pracowników w Dobrach Starowiejskich w latach 1839-1878*, która jest zamieszczona w materiałach.
- ⁷⁸ Zob. B. Chlebowski, *Tończa*, dz. cyt., s. 227.
- ⁷⁹ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 5 U.
- ⁸⁰ Tamże, Litt. 6 Ł.
- ⁸¹ Ich dane personalne i dokładną sygnaturę archiwalną podaje *Lista pracowników w Dobrach Starowiejskich w latach 1839-1878*, która jest zamieszczona w materiałach.
- ⁸² B. Chlebowski, *Stara Wieś*, dz. cyt., s. 227.
- ⁸³ APS. HW, sygn. 393. Dokumenty, dz. cyt., s. 62^v; zob. APS. HW, sygn. 393. Dokumenty, dz. cyt., s. 137-138. Z fabryki Roberta Bohtego pochodzi między innymi kasa pancerna, znajdująca się w zakrystii kościoła w Zambrowie.
- ⁸⁴ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 3 B.
- ⁸⁵ Tamże, Litt. 3 X.
- ⁸⁶ Tamże, Litt. 3 U.
- ⁸⁷ Tamże, Litt. 3 N. Powyższa pożyczka została zwrócona 24. 06. 1876 r. w Warszawie. Zob. tamże, Litt. 4 W.
- ⁸⁸ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. R.
- ⁸⁹ Tamże, Litt. 6 Ł.
- ⁹⁰ Ich dane personalne i dokładną sygnaturę archiwalną podaje *Lista pracowników w Dobrach Starowiejskich w latach 1839-1878*, która jest zamieszczona w materiałach.
- ⁹¹ A. Kołodziejczyk, *Węgrów i okolice w latach 1864-1914, Węgrów...*, dz. cyt., s. 184. Na początku XIX w. Liwiec był wykorzystywany jako rzeka spławna z Węgrowa do Gdańska. Przystań barek znajdowała się w miejscu ujścia dopływu Miedzianki do rzeki Liwiec. Zob. T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa* (fragmenty), [b. m. r.], s. 67 (mps).
- ⁹² Zob. M. Kuściński, *Liwiec*, SGKP, t. V, Warszawa 1884, s. 356.
- ⁹³ APS. HW, sygn. 397. Summaryusz Dowodów, dz. cyt., s. 142-144; tamże, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 3 E. 3 G.
- ⁹⁴ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 4 H.
- ⁹⁵ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 2 N.
- ⁹⁶ APS. HW, sygn. 393. Dział Umów, dz. cyt., s. 2; tamże, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 2 O.
- ⁹⁷ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 2 M. 2 N.
- ⁹⁸ W dokumentacji związanej z Księgą Hipoteczną znajdują się imienne wykazy z poszczególnych wsi, które dokładnie pokazują ilość ziemi przejętą przez włościan. Zob. Tamże, Litt. 2 N. 2 S. 2 O.
- ⁹⁹ Zob. K. Kraszewski, *Silva rerum. Wspomnienia i zapiski dzienne z lat 1830-1881*, Warszawa 2000, s. 136.
- ¹⁰⁰ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 5 U.
- ¹⁰¹ ADD. Zespół Akt Dziekana Węgrowskiego (dalej: ZADzW), sygn. 8. Akta Dziekana Węgrowskiego 1873-1890. Protokół spisania Inwentarza własności Kościoła Parafialnego w Starejwsi z dnia 18.05.1869 r.
- ¹⁰² APS. HW, sygn. 397. Summaryusz Dowodów, dz. cyt., s. 71-73.
- ¹⁰³ Tamże, s. 71-73.
- ¹⁰⁴ Tamże, s. 73; tamże, Dokumenty, Litt. A 1-5.
- ¹⁰⁵ Karol Marcelli Łuniewski był synem Jana i Marianny Dąbrowskiej. Urodził się w Tykocinie. Brał udział w bitwie pod Ostrołęką (1831). Był obrońcą sądowym w Węgrowie. W 1840 r. poślubił Marcjanę Annę Łuniewską z Wiśniówka (zm. 1867), z którą miał sześcioro dzieci. W 1848 r. kupił Filipowiznę pod Sokolowem, następnie Guzówkę (1870) i Korytnicę w powiecie węgrowskim. Zmarł w Siedlcach. Zob. A. Boniecki, A. Reiski, *Łuniewscy h. Łukocz*, HP, t. XVI, cz. 1, s. 1. 33.
- ¹⁰⁶ Ogłoszenia Rządowe. Regulacje hipoteczne, „Dziennik Warszawski” 10 (1873) 199, s. 849; Часть неофициальная. Ипотечная регуляция, „Седлецкия Губернскія Ведомости” 37 (1873), s. 174.
- ¹⁰⁷ APS. HW, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 5 N.
- ¹⁰⁸ APS. HW, sygn. 397. Wykaz Hipoteczny, dz. cyt., s. 3; tamże, sygn. 164. Dokumenty do Księgi Hipotecznej 393, dz. cyt., Litt. 5 U. Wiktor Gawroński był synem Wincentego, dziedzica Pojezier, Szukli, posła i radcy departamentu łomżyńskiego (1812) oraz Anny Wiszniewskiej. W 1853 r. poślubił Józefinę Godlewską, z którą miał troje dzieci: Stanisława (ur. 1860), Wiktora (ur. 1863) i Józefinę (1856-1879). Zob. A. Boniecki, *Gawrońscy h. Rola*, HP, t. V, cz. 1, dz. cyt., s. 393-394.

- ¹⁰⁹ W tym miejscu należy sprostować moje błędne stwierdzenie (przytoczone za A. Kołodziejczykiem), że dobra starowiejskie nabyli Krasińscy po śmierci Marii Golicyn w 1878 r., która *de facto* zmarła 11 stycznia 1882 r. w Nicei. Zob. Z. Rostkowski, *Kalendarium parafii i kościoła w Starej Wsi*, Białystok 2001, s. 85; A. Kołodziejczyk, *Węgrów i okolice w latach 1864-1914, Węgrów...*, dz. cyt., s. 179. Archiwum Pawła Górskiego w Poznaniu (dalej: APGP). Teczka rodziny von Rummerskirch (dalej: TRR). M. von Rummerskirch, List do Krzysztofa Górskiego z dn. 05.06.1954 r. Maria Julia von Rummerskirch – wnuczka księcia Sergiusza – wspomina, że majątek został sprzedany w 1875 r. Zob. APGP. TRR. M. von Rummerskirch, List do Krzysztofa Górskiego z dn. 05.06.1954 r.
- ¹¹⁰ APS. HW, sygn. 397. Wykaz Hipoteczny, dz. cyt., s. 3.
- ¹¹¹ Józefa Maria Anna Dionizja była córką Wiktora Gawrońskiego i Józefiny Godlewskiej. Urodziła się w 1856 r. w miejscowości Wiejliszki, w parafii Olwita (gubernia suwalska). W cztery miesiące po urodzeniu córki Marii Pauliny Amelii Józefy zmarła 17.08.1879 r. (akt zgonu nr 54/1879) w pałacu w Starej Wsi. Została pochowana w podziemiach kaplicy cmentarnej w Starej Wsi. ADD. APSW, sygn. I/D/9. dz. cyt., s. 223.
- ¹¹² Kazimierz Robert Stanisław Krasiński h. Ślepowron był synem Adama (1821-1903), ordynata opinogórskiego, dziedzica Radziejowic, Klimczyc i Sarnak. W dniu 20.06.1882 r., czyli w trzy lata po śmierci swojej żony Józefy z d. Gawrońska (1856-1879), poślubił Martę Marię Pusłowską (1859-1943), córkę Wandalina Pusłowskiego i Jadwigi z hr. Jezierskich, z którą miał dwóch synów: Michała i Franciszka Kazimierza. Zob. „Dziennik Poznański” 142 (1882) z dn. 20.06.1882 r.; T. Zielińska, dz. cyt., s. 128-130; <http://genealog.home.pl/g.pl?kd=1&oa=006438> z dnia 22.07.2004 r.
- ¹¹³ APS. HW, sygn. 397. Wykaz Hipoteczny, dz. cyt., s. 3.

THE STARA WIEŚ ESTATE AT THE TIME OF COUNT SERGIUSZ AND COUNTESS MARIA, BORN COUNTESS JEZIEWSKA, GOLICYN (1839-1878)

The Stara Wieś estates were the property of the Counts Golicyn in the years 1839-1878. For the last ten years, i. e. after the death of Count Sergiusz, they were administered by his wife, Countess Maria. Both at the time of its purchase and sale the estate remained a dowry: first (1839) of Countess Maria Jezewska, and then (1878) of Józefa Gawrońska.

During the 1840s great concern on the part of Count Sergiusz Golicyn enabled the Old Wieś estate to undergo considerable industrial progress and experience an associated lively settlement movement. The new glass works became surrounded by four settlements: Golicynów, Huta Golicynów, Grygów and Zulin as well as the landed estate in Golicynów.

During the 1960s the Old Wieś estates were one of the largest in western Podlasie, with an area of 6 916 *morgi* and 36 perches. Four estates – Golicynów, Ludwinów, Stara Wieś and Toncza - totalled 2 689 I and 112 perches, while the land of the peasants and the colonists covered an area of 5 463 *morgi* and 44 perches. The Stara Wieś woodland totalled 4 179 *morgi* and 3 perches and steadily decreased as industry and colonisation developed.

The greatest changes within the Old Wieś estates took place after the enfranchisement of the peasants (20-21 July / 1-2 August/ 1866). The Liquidation Commission granted the peasants 5 183 *morgi* and 184 perches of manorial land. Countess Maria Golicyn received a compensation of 69 693 silver rubles and 37 kopecks which, however, did not cover her losses.

At the beginning of the 1870s Countess Maria Golicyn tried to develop the spirits industry and to raise the level of agriculture by introducing new farm machinery and irrigation. Unfavourable economic conditions, excessive investments, and the absence of good management became the reasons why the estate grew heavily indebted and was put up for auction.

Summing up, one may say that the times of Sergiusz and Maria Golicyn comprised a stage of greatest economic progress in the heretofore history of the Stara Wieś estates. It should be noted that the above study is only a small fragment in the history of the Stara Wieś property, and paves a path towards further investigations about the successive owners.